

27268

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

URARTU DEVLETİNİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurumu
Dokümantasyon Merkezi

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ekrem MEMİŞ

HAZIRLAYAN
Raziye GÖZET

KONYA — 1992

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ

1-5

I- COĞRAFİ MEKAN

6-11

II- URARTULAR'DAN ÖNCE

12-21

DOĞU ANADOLU

III- URARTU DEVLETİ'NİN KURULUŞU,
GELİŞMESİ VE ÇÖKÜŞÜ

22-37

IV- URARTU DEVLETİ'NİN

SOSYO-EKONOMİK YAPISI

38-48

V- SONUÇ

49-51

NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

52-64

HARİTALAR

65-68

BİBLİYOGRAFYA

69-71

K I S A L T M A L A R

a.g.e.: adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

ANET : J.B.Pritchard,Ancient Near Eastern Texts relating to the
old Testament.Princeton 1955.

ARAB : D.D.Luckenbill,Ancient Records of Assyria and Babylonia.
New York 1968.

AS :Anatolian Studies.

CAH : Cambridge Ancient History.

EAT : F.Kinal,Eski Anadolu Tarihi.Ankara 1987.(2.Baskı)

ETT : E.Memiş,Eskiçağ Türkiye Tarihi.Konya 1989.

JAOS : Journal of American Oriental Society.

TAD : Türk Arkeoloji Dergisi.

Ö N S Ö Z

Araştırmamızın konusu, "URARTU DEVLETİNİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI".

Biz, bu çalışmamızda Unartu Devleti'nin köken bakımından Hurriler'e ve dolayısıyla Asya kökenli kavimlere dayandığını ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca, Urartu Devleti'nin siyasal ve ekonomik gücünün asıl kaynaklarını, yazılı ve arkeolojik belgelere dayanarak tespit etmeye gayret ettik.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken, şüphesiz birçok güçlüklerle karşılaştık. Özellikle, yabancı dilde yazılmış kitap ve makalelerden yararlanırken epeyce zorlandık. Bereket versin ki, konumuza doğrudan yada dolaylı olarak ışık tutan Türkçe eserlerin sayısı da hayli kabarıktı. Bu eserlerden ziyadesiyle yararlanmaya çalıştık.

Çalışmamızın, dördörtlük olmadığını farkındayız. Fakat şunu söyleyebiliriz ki, bu çalışmayı gerçekleştirirken, özellikle Türkçe kaynakları biraraya getirerek, iyi bir sentez yaptığımıza inanıyoruz.

Bize bu tez konusunun vererek geniş çalışma imkânı sağlayan, başta yabancı dilde yazılmış makalelerin çevirisi olmak üzere, pek çok konuda yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Ekrem MEMİŞ'e ve emeği geçen herkese sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Raziye GÖZET

Konya-1992

G İ R İ Ő

Van Gölü'nün güneydoğu sahilindeki başkenti ile Urartu Krallığı, özellikle Asur İmparatorluk devrinde (MÖ.722-612), Batı Asya'nın siyasi tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Gerçekten, adı geçende devlet, bir taraftan kuzeyin yarı medeni kabilelerinin güney yönündeki akınlarını kontrol altında tutarken, diğer taraftan Asur ile olan mücadelelerinde Doğu Anadolu ve civarında oturan kavimlerin, bir müddet için, kuvvet kaynağı olmuştur. Asur'un zaferlerine rağmen, o, hiçbir zaman bağımsızlığını kaybetmediği gibi, Asurlular da Doğu Anadolu ve Toroslar'ın şiddetle arzu edilen zengin madenlerine hiçbir zaman sahip olamamışlardır.

Krallığın ilk yeri, Van Gölü'nün doğu ve güneydoğu sahillerinde idi. Ancak, yapılan fetihlerle devletin sınırları kuzeyde Gökçe Gölü ve Aras Nehri ötesindeki Aleksandropol'a, batıda ise Fırat Sahillerine kadar genişlemiştir. Bu arada Urartu orduları doğu yönünde Rowanduz'a ve Zap Nehri'nin kaynaklarına kadar uzanmışlardır. Nitekim Urartu Krallığı, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ve Asur hududuna yakın olan Vaisis'i yani bugünkü modern Bitlis'i işgal etmiştir. Devletin doğu tarafında, Urmiye Gölü'nün güney sahillerinde Teverat'ta "Minni" olarak geçen Manna memleketi ile Parsua (Pers) memleketi yer almakta idi. Adı geçen yerlerin batısında ise, Thureau-Dangin'e göre vaktiyle Urartu Krallığı'nın bir sömürgesi olan ve Van kitabelerinde "Güneş Tanrısının Şehri Ardinis" olarak da adlandırılan Musasir kenti uzanmakta idi. (1).

Van Krallığı, Asurlular ve Babilliler tarafından "Urartu" olarak tanınırken, İbranice'de "Ararat" şeklinde geçiyordu.

Eski bir Babil seyyah haritası, Ura-Urtu şehrini Asur'un kuzeyine yerleştirir; buna karşılık bir lûgat tableti bize, Urtu'nun, Tilla "Dağlık Arazisi" ne tekabül ettiğini bildirir. Dolayısıyla memleket, Topzava'daki Rusa kitabesinin Asurca versiyonunda, "Urtu" olarak isimlendirilir.

Van kenti, takriben M.Ö. 840' da muhtemelen I. Sarduri tarafından kurulmuştur(2). Herhalde kent onun egemenliği altında idi ki, krallığın başkenti olmuştu. O, halefleri tarafından daha sonraları tahkim edilen iç kalenin de yapımcısı idi. Gerçekten, torunu Menua, iç kaleye bir bahçe-şehir ilave etmişti. Görüldüğü kadarıyla, kentin mevkii, gayet iyi seçilmişti. Çünkü, Asur hücumlarının gelmesinden endişe edilen güney taraf hemen tamamiyle kayalık olup, zaptedilmesi son derece güçtü. Kuzey tarafında ise göl vardı ki, burada bir donanma bulunabileceği gibi, gerekli erzakda temin edilebilirdi(3). Şehir, Biaina veya Biana eyaleti içerisinde yer alıyordu. Bununla beraber, onun ismi Tuşpa idi. Bu isim, Korene'li Moses' de Toşp ve Asurca'da ise Turuşpa şeklinde geçiyordu. Ptolemy tarafından Byana şeklinde yazılan kent, günümüzde Van olarak telaffuz edilir. A. Erzen de, Urartuca bir isim olan Biane veya Viane'den bugünkü Van isminin çıkmış olduğu görüşündedir(4).

Urartu kitabelerinin keşfine gelince; 19. Yüzyılın başlarında, 1823'de, Fransız bilim adamı Saint-Martin, Ermeni tarihçisi Khorene'li Moses'in, memleketin antikiteleri hakkında verdiği bilgilere dikkat çekmiş ve arkeolojik kalıntılar gibi, kitabelerin de orada bulunabileceği kanaatine varmıştı. Neticede, adı geçenin teşvikleriyle, 1826 yılında, genç bir Alman bilim adamı olan Fr. E. Schulz, Fransız hükümeti tarafından Doğu Anadolu'ya gönderilmiş

ve yapılan çalışmalar sonunda Van ve civarında pekçok çivi yazılı kitabe keşfedilmişti. Onun keşifleri hakkındaki ilk rapor, 1828 yılında Saint-Martin tarafından neşredilmişti. Ertesi yıl Schulz, birkaç İran'lı subay ile birlikte Hakkâri bölgesinde katledilmişti. Bununla beraber, onun raporları yeniden tanzim edilmiş ve 42 çivi yazılı kitabenin kopyesi, 1840'da "Journal Asiatique" isimli dergide neşredilmişti. Yapılan çalışmalar neticesinde bu kitabelerden üçünün (9., 10. ve 11. kitabeler) Pers devrine ait olduğu, kısa bir tanesinin de Asurca ile yazıldığı anlaşılmıştır. Diğer kitabeler ise bilinmeyen bir dilde yazılmışlardı (5).

Az bir zaman sonra, Fırat kıyısındaki İzoli ve Palu' da da aynı dilde iki kitabe daha keşfedilmiş ve 1847' de Edward Hincks, Van metinlerini okumaya çalışmıştı. Hincks, yaptığı çalışmalar sonunda Van metinlerinde kullanılan harflerin, şekil yönünden Asur ve Babil yazılarına benzediğine işaret etmiş ve "ŞEHİR" gibi bazı determinatifleri keşfetmeye ve bir iki kelimenin anlamını tespit ederek, krallardan bazılarının adlarını doğru olarak okumaya muvaffak olmuştu (6).

1850 yılında Sir. A.H. Layard, Doğu Anadolu'yu ziyaret etmiş ve orada bulduğu çok sayıda kitabenin kopyelerini yapmıştı. Bu kitabelerin büyük bir kısmı, daha sonraları Hormuzd Rassam tarafından alınan öteki kopyelerle birlikte, 1882'de neşredilinceye kadar British Museum'da muhafaza edilmişlerdi. Bu arada, Rawlinson ve öteki seyyahlar tarafından Rovanduz bölgesinde benzeri kitabeler bulunmuş; Biau, Hyvernat ve diğer pek çoğu tarafından da kitabeler koleksiyonuna ilaveler yapılmıştı,

Metinlerin şifresini çözme işi, 1871'de François Lenormant

ve 1872' de A.D.Mordtmann tarafından ele alınmıştı.Lenormant, metinlerin çözümü konusunda Hincks'e göre biraz daha ileri gitmiş, Mordtmann ise bir kaç kelimenin anlamını tespit etmişti.Fakat, Asurca hakkındaki bilgisinin yeterli olmayışı, onundaha ileri bir adım atmasını önlemiş, ve bilinguel(Çift dille yazılmış) bir metin yardımı olmaksızın, problemin halledilemeyeceği hükmüne varılmıştı.Bununla beraber, 1880' de Fransız bilim adamı Stanislas Guyard, meseleye ışık tutan yeni birkeşfi, ilim âlemine duyurmuştu.Bu, kitabelerin sonunda sıklıkla karşılaşılan bir ibare olup, Asurca kitabelerde de aynı yerde bulunan lânetleme formülünü temsil ediyordu.Günümüz araştırmacıları da Van (Urartu) metinleri üzerinde çalışmakta olup, anlamı bilinen ideogramlarla yazılmış bir metinde, fonetik olarak yazılmış kelimelere dayanarak, aynı neticeye ulaşmışlardır.

Bu ideogramlardan bazıları determinatifler olup, kelimenin hangi sınıfa ait olduğunu gösteriyorlardı.Böylelikle, metinlerde geçen erkek, kadın, memleket, tanrı ve benzeri şeylerin isimleri ile öküz, koyun, taş ve benzeri kelimelerin bulunması ve birbirinden ayırdedilmesi mümkün olmuştu.Kesin sonuç şu idi ki, çivi yazı sistemi, Urartu memleketine, Asur kralı II.Asurnasirpal zamanında (M.Ö.884-859) Asur'dan getirilmiş olmalıydı(7).Çünkü bütün cümleler, Asurca proto tiplerinden tercüme edildiğini ispat etmekte idi.

1882 yılında, çivi yazılı Urartu kitabeleri üzerindeki ilmi çalışmalar, "Journal of the Royal Asiatic Society" isimli dergide neşredilmiş ve burada ilk defa olarak, kitabelerin bulunduğu coğrafi saha ve bu kitabelerin tarihleri hakkında geniş bilgi verilmiş, ardından da yeni çözülen dilin bir vokabüleri ile grameri

ortaya konmuştur. Ayrıca bilinen bütün kitabelerin transkripsiyon, tercüme ve açıklama notları ile birlikte kopyeleri yayınlanmıştı. Bir müddet sonra ise iki bilingüel kitabe (Urartuca ve Asurca olmak üzere) daha keşfedilmişti ki, bunlar İşpuniş tarafından Kelişin'de ve Rusa tarafından Topzava'da dikilmişlerdi. İşte bu metinler, şifrenin çözümünü tasdik ettikleri gibi, vokabüler bilgimize de önemli katkılarda bulunmuşlardır.

I - COĞRAFI MEKAN

Bilindiği gibi, tarih ilminin değişmeyen üç ana unsurundan birisi de mekân faktörüdür. Bir başka deyişle, tarihi olaylar, mutlak surette bir mekân, bir zemin üzerinde meydana gelmişlerdir ki, biz buna "Coğrafi Mekân " diyoruz (1).

Hemen belirtmek lâzımdır ki, bir ülkenin coğrafi özellikleri, o ülke üzerinde yaşayan kavimlerin tarihini ister istemez şu veya bu şekilde etkilemektedir. İşte bu yüzden ki, tezimizin birinci bölümünü, coğrafi mekân bahsine ayırmanın yararlı olacağı kanaatine vardık.

Tezimizin konusunu teşkil eden Urartu Devleti, özellikle M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında rastlayan dönemde, Doğu Anadolu'daki Van Gölü ile İran'daki Urmiye Gölü arasında uzanan topraklar üzerinde etkin bir hakimiyet kurmuştu. Demek oluyor ki, devletin çekirdek sahasını oluşturan asıl bölge, bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi idi (2) .

Doğu Anadolu, yüksek dağların ve yaylaların yer aldığı arızalı bir bölgedir. Kendisine has özelliklere sahip bulunan Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafi sınırlarını güneyde Maraş civarında Güneydoğu Toroslari kıvrımının dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, kuzeyde Maradeniz Dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine aldıktan sonra güneye dönen bir çizgi teşkil eder. Doğu sınırları ise gerçekte morfoloji bakımından bir yandan Rion-Kura, öte yandan Urmiye Gölü plâtosunun doğu kenarına kadar uzanır. Böylece bugünkü sınırlarımızın dışında coğrafi bakımından daha geniş bir anlamda bir

Doğu Anadolu Bölgesini kabul etmek lâzımdır (3).

Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümü, denizden yüksekliği 2000 metreyi bulan geniş düzlüklerle kaplıdır. Bu düzlükler, yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozular. Bölgenin en alçak yeri 875 metre yükseklikte olan Iğdır Ovasıdır. 2300 metre yüksekliğe sahip bulunan Başkale ile 1800 metre yükseklikteki Erzurum Ovası, yerleşim ve ziraat sahaları olup, bu yükseklikler, İç Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinde birçok dağın zirvelerini teşkil eder.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu, büyük düzlüklerle kaplı yüksek bir bölgedir. Batı ve Orta Anadolu'da birçok dağların zirveleri ile aynı seviyede bulunan Doğu Anadolu Plâtolarında tarım yapılmakta, hayvan yetiştirilmekte ve insan toplulukları, ahenkli bir yapı içerisinde hayatlarını sürdürmektedirler (4).

Doğu Anadolu Bölgesinin belli başlı engebelerine gelince; bunları dört ana grupta toplamak mümkündür.

1- Bölgenin güney kenarında geniş bir yay teşkil ederek, gayet belirli bir duvar halinde uzanan Güneydoğu Toroslari. Yükseklikler özellikle batıda ve doğuda fazladır. Güneydoğuda Cilo Dağları 4168 metre yükseklik gösterir.

2- Güneybatı Toroslari'nin kuzey kenarındaki Elbistan Havzasından başlayarak Malatya, Genç, Muş ve Van Gölü Havzası'na uzanan deprasyon şeridi.

3- Sözü edilen deprasyon şeridinin kuzeyinde Munzur Dağları'ndan başlayarak, doğuya doğru Mercan (3452 m.), Bağırpaşa (3282 m.), Palandöken (3.124 m.), Topçu, Sarıkum, Aşağıdağ, (3.270 m.) gibi

dağlar sıralanmıştır. Kuzeyde Karasu ve güneyde Aras nehirleri arasında kalan sıradagğlar ve bu silsilenin doğu ucu üzerinde Büyük Ağrı Dağı ve volkanı vardır. Bu silsilenin doğu kısmı ile Muş ve Van havzaları arasındaki geniş plâtolar ve bunların üzerinde belli çizgiler boyunca Doğu Anadolu'nun genç ve muazzam volkan konileri yükselirler ki, bunlar Büyük Ağrı (5.137 m.), Tendürek (3.660 m.), Aladağ (3.138 m.), Süphan (4.058 m.) ve Nemrut (3.000 m) dağlarıdır. Buna karşılık, Karasu-Aras silsilesinin batı kısmı ile Malatya-Çapakçur çöküntü alanınının teşkil ettiği çukur saha arasında karışık manzaralı Tunceli Dağları yer alır.

4- Karasu- Aras dağlarının kuzeyinde Erzincan, Tercan, Erzurum ve Aras boyu depresyonlar zinciri uzanır. Bu çukur sahanın kuzey kenarı batıda Kargapazar (3.282 m.), Gâvur Dağı (3.109 m.), Kop Dağı (2.600 m.), Coşan (2.900 m.) ve Keşiş Dağı (3.537 m.) gibi yüksek dağlarla çevrilmiştir(5) .

Doğu Anadolu'nun en büyük kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü, 3.764 km² lik yüzölçümü ile yurdumuzdaki göllerin en büyüğüdür. Van Gölü, tektonik kökenli bir depresyon neticesinde batıdaki Nemrut Volkanından yayılmış olan lavların bir set teşkil etmesi sonucunda meydana gelmiştir. Bugünkü ortalama derinliği 500 metre civarında bulunan Van Gölü'ne kuzeydoğuda Bend-Ş Mahf ve Altındere çayları ile doğudan Karasu, güneydoğudan ise Hoşap (Micinger) suyu dökülür. Bu akarsuların getirdiği alüvyonlarla kıyı ovaları teşekkül etmiştir. Erciş Ovası, Muradiye Ovası, Gevaş Ovası, ve nihayet Van Ovası bu kıyı ovalarının en büyüğüdür. Kıyıda uzakta olmayan dört küçük ada vardır ki, bunlar Toklu Adası, Adir Adası, Akdamar Adası ve Çarpanak Adası'dır(6) .

Bölgenin su şebekesine gelince; Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını, Kura ve Aras nehirleri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne gönderir. Bölgenin güneydoğusunda ise Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü Havzası yer alır. Bunun dışında kalan sahaların sularını, Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat nehirleri ile bunların kolları toplar. Bu nehirler yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu'nun verimli hammaddelerini Mezopotamya'ya taşımış ve Mezopotamya ülkesini hem su ve hem de toprak bakımından besleyerek, büyük kültürlerin meydana gelmesinde birinci derecede rol oynamıştır.

Doğu Anadolu insanının yaşantısında iklim faktöründe son derece etkili olduğunu unutmamak lâzımdır. Bölgenin iklimi esas itibarıyla kara iklimidir. Bölgede kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Buna karşılık, yaz mevsimi çok kısa olmakla beraber, bölgenin kuzeyindeki yüksek plâtolarda bile oldukça sıcak geçer.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun kışlara ve soğuğa dayanıklı seyrek ormanlar vardır. Sarıçam, meşe, ardıç, huş, ve titrek kavak ağaçları en fazla görülen ağaç türleridir. Bölgenin büyük kısmı, yüzyıllardan beri sürüp giden tahribat neticesinde ormandan mahrum kalmıştır. Eskiden çok daha geniş alanların ormanlarla kaplı olduğuna şüphe yoktur. Çünkü, M.Ö. yüzyılda Hakkâri- Van bölgesinde yapılan Asur istilâlarına ait çivi yazılı belgelerde, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden söz edilmektedir. M.Ö. 5. yüzyılın sonunda bu bölgeden geçen Ksenofon, Muş ve Bitlis civarının hakiki ormanlarla kaplı olduğunu bildiriyor. Ortaçağda Ağrı bölgesini tasvir eden Arap Coğrafyacıları, burasının gür ormanlarından bahsetmektedirler. Öte yandan Süphan, Başkale, Gâvur Dağ ve

Palandöken civarında orman kalıntıları ve eski ormanlara şahadet eden yer adları, ormanlık sahanın çok geniş olduğunu gösteriyor.

Bölgenin beşeri coğrafyasından da biraz söz etmenin yararlı olacağı düşüncesindeyim. Fazla yükseklik, büyük engebeler ve özellikle ziraatı sınırlandıran iklimi, hayat şartları bakımından Doğu Anadolu'yu çetin bir bölge haline getirmiştir. Bu özellikler, insanın yaşama sahasını daraltmış ve onu nisbeten daha elverişli, fakat dağınık ve sınırlı yerlerde toplanmaya sevk etmiştir. Düzluklerde ve çukur yerlerde genellikle buğday ziraati yapılmaktadır. Ancak 2400 metre yüksekliğindeki ovalarda da ziraat yapılmaktadır. Buna karşılık, mer'a ve çayırların daha geniş bir alana yayılmış olması, hayvancılığın gelişmesinde son derecede önemli bir rol oynamıştır. Bugün Türkiye'de mevcut bulunan hayvan sayısının üçte biri Doğu Anadolu'da bulunmaktadır. İnsan başına ortalama 5-6 hayvan düşmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ulaşım sistemi de son derece kötü bir manzara arz etmektedir. Çünkü, bölgenin arızalı bir görünüm sergilemesi, uzun sünen kışlar ve zemini kaplayan sürekli kar örtüsü yüzünden, ulaşım güçlüğüyle sağlanabilmektedir. Ancak, tabiatın gösterdiği mecburi ulaşım hatlarından uzun yıllardan beri yararlanılmaktadır. Bu doğal yollar, büyük nehirlerin vadilerinden geçmektedir; Sivas-Erzincan-Erzurum-Pasinler-Horasan; Malatya-Elazığ-Muş-Van-Hoşap-Başkale-Yüksekova-Hakkâri-Van-Bitlis-Diyarbakır gibi.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, memleketin doğal zenginlikleri ve Jeopolitik konumu, Doğu Anadolu'nun, tarihin en eski çağlarından itibaren iskân edilmesine yol açmıştır. Bunu arkeolojik buluntular da doğrulamaktadır.

Yukarıdan beri özelliklerini sıralanmaya çalıştığımız Doğu Anadolu Bölgesi, Türkler'in de Anadolu'da yerleştikleri ilk bölgelerden biridir. Zira, pekçok bilim adamı tarafından Proto Türklerden olduğu kabul edilen Hurriler ve biraz sonra tarihlerini ele alacağımız Urartular, bu bölgede yaşamışlar ve tarihlerini oluşturlarken, bölgenin coğrafi özelliklerinden ister istemez etkilenmişlerdir.

II. - URARTULAR 'DAN ÖNCE DOĞU ANADOLU

Coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batı da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölge teşkil etmiştir. Bu nedenle Doğu Anadolu yüksek yaylası, sözünü ettiğimiz bölgeler arasında binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuştur. Bundan 40 yıl öncesine kadar Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki tarih öncesi medeniyetleri hakkında çok az bilgi sahibiydik. Batı Avrupa'daki mağaralarda keşfedilen boyalı kaya resimleri yüzünden, insanlık tarihinin en eski sanat kalıntı merkezlerinin buraları olduğu sanılıyordu. Ayrıca Asya bozkırları, Afrika ve hatta Avustralya kıtalarında keşfedilen mağara ve kaya üstü resimleri, tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş devri insanların sanat varlıklarını açıkça ispat ediyordu. Buna karşılık Anadolu ve özellikle bir kavşak yeri olan Doğu Anadolu yüksek yaylasında ise, neredeyse tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş devri insanının olmadığı ortaya çıkıyordu. Oysa Türk bilim adamlarının son yıllarda gerçekleştirdiği sistemli araştırmalar sonucunda, Doğu Anadolu yüksek yaylasında tarih öncesi çağların en eskisinden başlamak üzere, yoğun bir iskân geçirdiği bugün artık kesinlikle açıklığa kavuşmuştur(1).

Gerçekten, tarih öncesi çağlarda yaşayan taş devri insanların Doğu Anadolu Bölgesindeki mağara duvarlarına, kaya altı sığınaklarına ve kaya yüzeylerine çizmiş olduğu av hayvanları, hiç bir zaman bir hayal ürünü değildi. Aksine, bu dağlık ve or-

manlık bölgede o çağlarda yaşayan insanların besin ihtiyaçlarını sağlamak, etinden, derisinden ve kemiklerinden yararlanmak için yoğun olarak avladığı av hayvanlarını çok gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır.Çünkü avcılık, tarih öncesi çağlardaki insanlar için, kültürel gelişimin ilk devrelerindeki en önemli aşamalarından birini teşkil ediyordu.Bölgede bulunan bol miktardaki av hayvanları, insanların düşüncesine ve sosyal yaşantısına en çok yön veren etkenlerden biri olmuştur.Hatta o çağlardaki kültürel gelişimin ve sanatın ilk aşamasında avcılık ve av hayvanları, insan düşüncesinin ve sanatının özünü meydana getirmiştir(2) .

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri, gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu ülkelerin tarih öncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir. Çünkü bu resimler, insanlık tarihinin geçirmiş olduğu gelişim devrelerini zenginleştirdiği gibi, Doğu Anadolu'nun komşu ülkeler arasındaki önemini de açıkça gözler önüne sermektedir.Gerçekten, mağara duvarlarına çizilen insan, tanrı, tanrıça, güneş ve hayvan resimleri,günümüzden 15.000 yıl öncesine aittir.Komşu ülkelerde ise bu kadar eskiye giden tarih öncesi sanat merkezlerine ve insan topluluklarının izlerine rastlanmaz(3).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin M.Ö. 4. Binyıldan M.Ö. 2. bin yıllara kadar uzanan dönemi hakkındaki bilgilerimiz ise çok daha sağlam temeller üzerine dayanmaktadır.Çünkü, bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde , kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda da Ürmiye gölüne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda M.Ö.4.Binyıldan itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya

çıkmaştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültüre, bölgelerin özelliklerine göre değişik isimler verilmek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler şunlardır: "ERKEN BRONZ ÇAĞI KÜLTÜRÜ", "ERKEN HURRİ KÜLTÜRÜ", "KURA-ARAS KÜLTÜRÜ", "YANIK KÜLTÜRÜ", "KARAZ KÜLTÜRÜ", "ERKEN TRANSKAFKASYA KÜLTÜRÜ", "DOĞU ANADOLU ERKEN BRONZ ÇAĞI KÜLTÜRÜ", Ancak, bu kültürü meydana getiren halkın Asya kökenli bir millet olan ve dilleri Türkçe'nin de dahil bulunduğu Ural-Altay dillerine benzeyen Hurriler olması yüzünden "ERKEN HURRİ KÜLTÜRÜ" adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca daha uygun görülmüştür. Çünkü daha sonra Hurri Kültürü, M.Ö. 1. Binyılda Doğu Anadolu yüksek yaylasını, Transkafkasya'yı Kuzeybatı İran'ı ve güneyde de Urfa-Halfeti çevresini içine alan ve üç yüzyıl boyunca hakimiyetini devam ettiren kuvvetli Urartu Krallığının kurulmasını sağlamıştır.(4).

Kuzeyde Transkafkasya, batıda Malatya, doğuda Urmiye Gölü ve güneyde de Kuzey Suriye içlerine kadar yayılan Erken Hurri Kültür birliğinin en büyük maddi kalıntısı olarak, sözü edilen geniş coğrafi bölgede ele geçirilen keramik çeşitlerinin formu dikkati çekmektedir. Hemen hemen benzer renk, biçim ve süsleme özelliğinin gösteren keramik çeşitleri, ana hatları ile Yerli Anadolu karakteri göstermektedir. Bu da Doğu Anadolu Bölgesindeki kültürlerin daha o zamandan başlamak üzere, çağlar boyunca gelenekçi bir karaktere sahip olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hurri kültür birliğinin ikinci ortak özelliğini, mimari yapılar meydana getirir. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van Bölgesinde bu devre ait yuvarlak planlı

yapı tipleri , geleneksel Hurri kültürünün önemli ve karakteris-
tik özelliği olarak karşımıza çıkar.Yarı-göçebe Hurri kavimleri ta-
rafından yapılan yuvarlak çadır tiplerinin bir benzeri olan bu ev-
ler, çok pratik avantajları olduğu için kullanılıyordu.Genellikle
4-13 metre çapında, ortasında merkezi bir direğe sahip olan tek
kapılı bu yapıların duvarları, fazla kalın olmayan kurutulmuş ker-
piçten yapılmıştır.Arı kovanına benzeyen bu yapıların çok geniş bir
coğrafi alanda yaygın olarak kullanılmış olması, o devirde devamlı
bir tehlikenin mevcudiyetine işaret etmektedir.Göçebe ve yarı-gö-
çebe topluluklar tarafından bir saldırı neticesinde çok çabuk ter-
kedilen bu evler, portatif ocaklarla ısıtılıyordu. Özellikle Erzu-
rum Ovasında Karaz, Pulur, ve Güzelova kazıları ile Elazığ bölge-
sinde yapılan kazılarda, portatif ocakların dini maksatlarla be-
zenmiş çok güzel örneklerine rastlanılmıştır.Sonuç olarak, günü-
müzde bile yarı-göçebe Türk boylarının hâlâ kullandığı tek di-
rekli ve bunun hemen yanında bulunan ışık menfezli, çadır tip-
leri, eski yuvarlak plânlı evlere benzemekte ve dolayısıyla da
Yerli Anadolu karakteri taşımaktadır. Çünkü, yarı-göçebe Türk
boylarının kullandığı yuvarlak plânlı çadır tipleri, en eski çağ-
lardan beri en çok kullanılan ve günümüze kadar değişmeyen gele-
neksel yapı şeklini meydana getirmektedir.Nitekim, bugün dahi
Urfa civarında bu tip köy evleri vardır (5).

M.Ö. 4.Binyıldan itibaren yoğun bir şekilde yerleşime sah-
ne olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne, özellikle M.Ö. 3.Binyıl başların-
da Transkafkasya'dan yine Hurri kökenli kavimlerin büyük kabileler
halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır. Dağlarla bölünmüş bir kül-
türün bu kadar mütecanis olması, M.Ö.34Binyılda bu bölge sakinle-

rinin Hurriler olduğuna işaret eden ayrı bir delildir. Doğu Anadolu Erken Bronz kültürü'nün yayılma sahası bu görüşü desteklediği gibi, Habur Vadisi'nde bulunmuş çivi yazılı tabletlerde, Hurriler'in Akadlar zamanında (M.Ö.2350-2150) buralarda yaşadıklarını ispatlamaktadır(6). Bölgeye yeni gelen kavimlerin, oldukça hızlı bir şekilde yerleşmeleri ve çok geniş bir bölgeye yayılmaları, Hurri kültürünün bir başka önemli özelliğini teşkil etmektedir. Bu arada yeri gelmişken önemli bir noktaya dikkatleri çekmek istiyoruz. Hurriler'den söz eden bir Akad metninde, bizzat Türk adıyla anılan bir krallıktan söz edilmektedir ki, bu metin, Eski Anadolu Tarihi açısından olduğu kadar, Eski Türk Tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır(7).

Sözünü ettiğimiz metin, Akad krallarından Naram-Sin'e ait olup adı geçen kralın Anadolu üzerine yapmış olduğu bir seferden söz etmektedir. "Şartamhari Metni" adı verilen ve "Mücadelenin Kralı" anlamına gelen bu vesika, aslında üç nüsha halinde olup, biri Mezopotamya'da Babil'de, ikincisi Mısır'da Tel el Amarna'da, üçüncüsü de Anadolu'da Hattuşaş(Boğazköy) arşivinde ele geçirilmiştir.

Bizim sözünü ettiğimiz metin, Anadolu'da Hattuşaş arşivinde bulunan KBO III,13 numaralı metindir. Hitit dilinde ve Hitit çivi yazısıyla yazılmış olan bu metin, belli ki, Hititler zamanında, Akadça orijinalinden Hititçe'ye tercüme edilmiştir. Metnimiz, Alman bilim adamı H.G.Güterbock tarafından Z.A(Zeitschrift für Assyriologie), Berlin 1938,nr.44, s.67-68'de neşredilmiştir. Baştan ilk 7 satırı kırık olan metin, 8. satırdan itibaren şöyle devam etmektedir(8):

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.
9. GU.ŞU.A Kralı Anmana-İlu, Pakki Kralı Bumana-İlu
10. Ulluwi(Ullama) Kralı Lupana-İlu, sonra....kralı....inmipa-İlu
11. Hatti Kralı Pampa, Kaniş Kralı Zipani,kralı Nur-Doğan
12. Amurru Kralı Huwaruvaş, Paraşi Kralı Tişenki
13. Armanu(9) Kralı Mudakina, Sedir dağları kralı İşgippu
14. LARAŞ Kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda
15. Turki kralı İlşu-Nail, Kuşaura kralı Tişkinki
16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve onları ordum.
17. Hurriler'e karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra tanrı-
lara şarap taktim ettim.
18. Ozaman, savaşçılara binlerce düşman askeri hiç mukavemet
etmediler.

Metnin çok bozuk olan arka yüzünde, geceleyin düşman karar-
gahına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anla-
tılmakta, alınan ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedil-
mektedir.

Görülüyor ki bu metin, Anadolu kökenli olmamakla beraber
Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazılı vesikadır. Bu metin
den anlaşıldığı kadarıyla, M.Ö.3.Binyılın sonlarında Anadolu'da
büyük bir devlet yoktu. Ancak, her şehirde bir küçük krallık hü-
küm sürmekte idi. Aralarında hakimiyet mücadelesi yaptıklarına
şüphe olmayan bu şehir devletleri, dıştan gelen tehlikeler kar-
şısında içlerindeki en güçlü şehir kralının liderliği altında
birleşerek tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlar-
dı(10).

Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, Akad kralı Naram-
Sin, 17 Anadolu kralının oluşturduğu koalisyona karşı savaşmış

ve onları mağlup etmişti. Bu krallardan biri de metnin 15. satırında geçen Turki Kralı İlşu- Nail idi. Turki Krallığının Türk ismiyle anılan ilk Türk Devleti olduğuna şüphe olmadığı gibi, İlşu- Nail ismi de kulağa pek yabancı gelmemektedir.

Demek oluyor ki, günümüzden yaklaşık olarak 4200 yıl önce Anadolu'da değişik ırklardan muhtelif kavimler yaşamakta olup, bunlardan biri de Asya kökenli Türk kavmi idi(11).

M.Ö. 2. Binyılın başlarında Anadolu'ya yeni bir kavimler göçü daha olmuş ve bu göçler neticesinde Anadolu'ya Hititler gelmiştir(12). Hititler'in Anadolu'ya hakim oldukları dönemde (M.Ö. 1800-1200) şehir hayatı son derece gelişmiş, madencilik ve ticaretle önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak, Doğu Anadolu'da oturan Hurri kavimlerinin hayatında fazla bir değişiklik olmamıştır. Bir başka deyişle onlar, atalarından geleneksel bir şekilde öğrendikleri avcılığı, hayvan beslemeciliğini ve ziraatla uğraşmayı devam ettirmişlerdir(13).

Görülüyor ki, büyük bir göç hareketi yaşanmasına rağmen Doğu Anadolu Bölgesindeki Hurri kültüründe çok önemli bir değişiklik olmamıştır. Bunda dağlık arazinin elverişsiz topoğrafik özelliklerinin ve sert iklim şartlarının da mühim bir rolü olsa gerektir. Eski geleneksel Hurri kültürünün tüm canlılığı ile devam ettiğini, yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları doğrulamaktadır. Ayrıca, Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojik haritasına bakılacak olursa, Neolitik ve Kalkolitik devirlerden ziyade, özellikle Bronz devrindeki (M.Ö. 3000-1200) iskânı gösterecek kadar yüksek sayısının, hemen hemen bugünkü iskâna ve dolayısıyla nüfusa eşit bir seviyeye ulaşmış olduğu müşahade edilir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında Bronz devrinden itibaren nüfus gittik-

ge artmış ve küçük köy toplulukları şaşılacak derecede fazlalaşmıştır. Bunu, günümüze kadar varlığını koruyan höyükler, yerleşme merkezleri ve buralarda yaşamış olan insanların mezarları açıkça ispat etmektedir. Bu devirde de hayat standartıda herhangi bir değişikliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Küçük köy toplulukları yine hayvan beslemeciliği ve ziraatle uğraşmışlardır. Ancak, hızlı nüfus artışı, hayvancılıkla geçimlerini sürdüren insanları geçici yerleşme alanları bulmağa sevk etmiştir. Artan hayvan sayısına otlaklar kâfi gelmediği için, insanlar hayvanlarla birlikte, suyu ve otubböl olan yüksek yaylalara göç etmeye başlamışlardır. Böylece, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu devirlerde başlayan yarıgöçebelik, normal köy hayatının mecburi ve ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu yüzden, özellikle M.Ö.2. Binyıldan itibaren, Doğu Anadolu Bölgesi ile Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'daki yerleşme merkezlerinde, eski canlı kültüre nazaran bir durgunluğun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Gerek Transkafkasya bölgesinde ve gerekse Kuzeybatı İran'daki kültür merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar da M.Ö.2. Binyıldan sonra şiddetli bir kuraklığın olduğu ve insanların hayvanlarıyla birlikte, suyu ve otu bol olan yüksek dağlık bölgelere çekildiklerini açıkça ispat etmiştir. Aynı durum, Van Bölgesinde de görülmektedir(14).

MÖ.2. Binyılda Hurriiler'in Yakın Doğu tarihinde oynadıkları role gelince; MÖ.2. Binyılda ve özellikle de MÖ.18. Yüzyıldan itibaren bir takım Hurri memleketlerinden söz edilmektedir. Bunlardan birisi, asıl Hurri devletinin bulunduğu bölgedir ki, burası Van Gölü'nden itibaren Kızılırmak ve Yeşilırmağın Maradeniz'e döküldüğü yerlere kadar uzanan ülkedir.

Geniş anlamda Hurri Ülkeleri sahası, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya batıda Toroslar'dan doğuda Zagros dağlarının ötesinde Urmiye Gölü'ne kadar uzanıyordu. Burası öyle bir sahadır ki, sözü edilen devirde, arkeolojinin tesbitine göre, Sumer ve Babil kültürünün dışında tamamıyla yeni ve mütecanis şekiller gösteriyor. Ancak, bu dağlık sahalarda henüz yeterli derecelerde araştırmalar yapılmamış olduğundan, yazılı belgeler çok azdır. Bununla beraber, MÖ.2.Binyılın ilk yarısında Hurriler'in merkezi bölgesinin Van Gölü olduğu anlaşılıyor.

MÖ.1950-1750 yılları arasında tarihlenen Kültepe Çağına ait (15) çivi yazılı metinlerde az miktarda Hurri isimlerine rastlandığı gibi, Orta Fırat bölgesinde Mari Vesikalarında Hurca di ni tabletler bulunmuştur. ki, bunlar Hammurabi devrine (MÖ.1728-1686) aittirler. Dicle'nin doğusunda, Kerkük yöresindeki Arrapha-Nuzi metinlerinde Hurri şahıs adlarına ve Tell Açana'da yapılan kazılarda Hurri sanat eserlerine rastlanmıştır (16). MÖ.2.Binyılın ortalarına ait olan Hitit vesikalarında "Kizzuvatna" olarak gösterilen Doğu Kilikya'da (Çukurova ve Amik Ovası) Hurriler'in hakim bireröl oynadıkları anlaşılmaktadır (17).

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Yakın Doğu'daki Hurri-Mitanni devletinin sınırları doğuda Kerkük'ten batıda Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. MÖ. 1550-1350 tarihleri arasında Yakın Doğu'nun en kudretli devletlerinden biri olan Hurri-Mitanni Devletinin merkezi bugünkü Resülayn yöresinde bulunmuş olduğu kabul edilen Vaşşugani şehriydi (18).

Eski Hitit Devleti çağında (MÖ.1700-1450) Güneydoğu Anadolu'da yer almış Hurriler, I.Hattuşili'nin batıya sefer yaptığı bir sırada başkent Hattuş'tan başka bütün Hitit ülkesini işgal etmek

suretiyle büyük bir askeri ve siyasi üstünlük sağlamışlardı(19).

Hurriler'in özellikle kültürel sahada Hititler üzerindeki nüfuz ve etkileri Büyük İmparatorluk Devrinde (MÖ.1450-1200) çok artmış ve kök salmıştı.Hattuşaş arşivlerinde, MÖ. 13. Yüzyıl sonuna kadar giden belgelerde Hurca metinler ele geçmiş ve Hitit dini ile mitolojisinde Hurri unsurlarına açık bir şekilde görülmüştür(20).

MÖ. 13. Yüzyıl Yazılı belgelerinde olduğu gibi, Yazılıkaya açık hava tapınağında ve diğer plâstik anıtlarda Hurri tanrı ve tanrıçaları önemli mevkileri işgal etmektedirler.Hurrilerin baş tanrıçası Hepat ve onun eşi baştanrı Teşupve daha bir çok Hurri tanrısının Hitit Panteonunda yer aldığı görüldüğü gibi, Hurri kökenli Kumarbi efsanesi ve diğer birçok efsane ve destanlar Hitit mitolojisi ve edebiyatına girerek,kültürel sahada geniş ve derin tesirler yapmıştır.Nitekim, dini tesirler altında da bir kısım Hitit Kral ve kraliçelerinin Hurrili adlar taşımış olmalara, bu hususun en açık delilleri olsa gerektir(21) .

MÖ. 2. Binyılın ortalarında, Hurri-Mitanni devleti Yakın Doğunun en kuvvetli siyasi gücü iken, Hitit kralı I.Şuppiluliuma'nın seferleriyle bu devlet kudretini kaybederek, Hititler'e bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke halinde yaşantısını devam ettirmiştir(22). Ancak, MÖ.1200 dolaylarında meydana gelen büyük Ege Göçleri neticesinde Hitit Devleti ile birlikte Mitanni Devleti de tarih sahnesinden çekilmiştir (23).

III - URARTU DEVLETİNİN KURULUŞU, GELİŞMESİ VE ÇÖKÜŞÜ,

Çağdaş tarihi kaynakların ve arkeolojik bulguların verilerine göre Urartular, zaman bakımından MÖ. 13. Yüzyılın ilk çeyreğinden MÖ. 6. Yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşler, Eski Anadolu ve Önasya'nın siyasi ve kültürel tarihinde çok önemli rol oynayan bir uygarlığın temsilciliğini yapmışlardır(1).

Urartu tarihini daha iyi anlayabilmek için, onu iki ana devreye ayırmak yararlı olacaktır:

1- MÖ.13. YÜZYILIN BAŞLARI İLE MÖ.9. YÜZYILIN İLK YARISI ARASINDAKİ DEVRE :

Uruatri ve Nairi konfederasyonlarına içine alan bu dönem, " Urartu'nun Proto Tarihi " olarak da nitelendirilir(2). Taner Tarhan (3) ise, söz konusu devri "Urartu'nun Arkaik Çağı " olarak isimlendirmektedir. Adı geçen konfederasyonlar, Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresindeki topraklarda oturan " Feodal Beylikler " tarafından oluşturulmuştur. Bu toplumların irki kökenleri: MÖ.3. Binyılda Doğu Anadolu'da yaşayan Hurri Kavimlerine dayanmaktadır. MÖ.13. Yüzyılda, gelecekteki Urartu Devleti'nin temellerini oluşturan "Uruatri" ve "Nairi" adlarını taşıyan iki büyük siyasi birliğin, " Feodal Beylikler Konfederasyonu " şeklinde tarih sahnesine çıkmasının en başta gelen nedeni, Asur tehlikesi idi(4).

Gerçekten, MÖ.2. Binyılda Kerkük civarı merkez olmak üzere, Kuzey Mezopotomya'ya hakim olan Hurri-Mitanni devletinin (5), Hitit kralı 1. Suppiluliuma tarafından yıkılması ve parçalanması neticesinde, bu politik güç tarih sahnesinden çekilmiş, Asur kralı 1. Salmanassar (MÖ. 1274-1245) da, varlığını devam ettirmeye çalışan bu

devletin kalıntısına son darbeyi indirmişti(6). MÖ. 13, Yüzyılın sonları ile 12.yüzyılın başlarında cereyan eden Ege göçleri (7) ise, bu tampon devletin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştu.Bu olayla birlikte Önasya'nın siyasi dengesi bozulmuş ve göçlerin yıkıcı etkisinden, coğrafi konumunun uzaklığı dolayısıyla kurtulan Asur Devleti, Önasya dünyasında yeni bir "Süper Güç " olmak için çaba sarfetmeye başlamıştı(8). Şayet bunu gerçekleştirebilirse, tarihi boyunca değişmez bir doktrin olarak gönlünde yaşattığı Doğu Akdeniz bölgesini ve ticaretini ele geçirdiği gibi, Anadolu topraklarının zenginliklerine de yeniden kavuşabilirdi (9). Bu doktrine işlerlik kazandırabilmek için, her şeyden önce ekonomik yönden güçlü olmak gerekiyordu.Ekonomik yönden güçlü olmak için de, ilk aşamada, Asur'a daha yakın olan Doğu Anadolu'nun madenlerine sahip olmak ve onları işletmek, yapılabilecek en akıllıca işti.Ayrıca bu bölgede oturan kavimler vergiye bağlanarak iyi bir gelir temin edilebilirdi(10) .

Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerle ilgili Asur kaynakları incelendiğinde görülecektir ki, bu seferlerin kökeninde ekonomik nedenler yatmaktadır.İşgale yönelik devamlı ve kalıcı bir Asur egemenliğinden söz etmek mümkün değildir.Böylece, bu tarihe kadar aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan Doğu Anadolu' daki bağımsız "Feodal Beylikler" , güneyden gelen bu yeni tehlike ile karşı karşıya kalmışlardı. Bu tehlike onları aralarında birleşerek güç birliğine yapmaya zorlamış ve " Uruatri " kısa bir zaman sonra da " Nairi " adı altında tarih sahnesinde yerlerini almışlardı (11). Bu olay, MÖ. 13. yüzyıldan itibaren, Asur etkisine yönelik bilinçli, büyük bir karşı tepki olarak yorumlanabilir(12).

Uruatri tarihi hakkındaki en eski bilgi, Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı I. Salmanassar (MÖ. 1274-1245), iktidarının 1. yılında Uruatri'ye karşı sefer ettiğini, 8 memleketi (13) zaptederek, 51 şehri tahribettiğini bildirmektedir(14).

I. Salmanassar'dan sonra Asur tahtına geçen I. Tukulti-Ninurta (MÖ. 1244-1208) ise, kendisine ait kitabelerde, Doğu Anadoludaki " Nairi Ülkeleri " ni zaptettiğini, Nairiler'in 40 kralını mağlup ederek, onları zincire vurduğunu, askerlerinin kanlarının dere yataklarına sel gibi akıttığını ve ülkelerini Yukarı Deniz (Van Gölü) sahillerindeki ülkelerle birlikte egemenliği altına alarak haraba bağladığını ifade etmektedir(15).

I. Tukulti-Ninurta'dan sonra, Asur kaynakları, Uruatri ve Nairi hakkındaki bilgi vermezler. Bunun sebebi herhalde, Ege göçlerinin yarattığı kargaşalık olsa gerektir.

I. Tiglat-Pileser'in (MÖ. 1114-1074) iktidara gelmesiyle birlikte , Asur kaynakları yeniden Uruatri ve Nairi konfederasyonları hakkında bilgi vermeye başlarlar. Ancak, MÖ. 11. yüzyılın ortalarında başlayan Arami göçleriyle uğraşmaktan, Doğu Anadolu ile ilgilenmeye pek vakit bulamamışlardı. Bu ise Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının işine yaramış, giderek güçlenmelerini ve hakimiyet sahalarını genişletmelerini mümkün kılmıştı(16).

2- MÖ. 9. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI İLE MÖ. 8. YÜZYIL BAŞLARI ARASINDAKİ DEVRE:

Uruatri ve Nairi Feodal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşmek suretiyle bir devlet meydana getirmeleri, MÖ. 9. Yüzyılın ortalarında olmuştur. I. Sarduri (MÖ. 840-830), " Birleşik Uruatri Devleti'nin gerçek kurucusudur " (17). Başkent Tuşpa şehri de (Bugünkü Van), bu kral tarafından kurulmuştur(18) Tuşpa kalesinin Kuzeybatı eteklerinde kendi adıyla anılan Sardur Burcu üzerinde yer

alan kitabede (Paragraf 1-11,satır 1 vd.):

" Büyük Kral Lutipri' nin oğlu, Kudretli Kral, Kâinatın Kralı, Nairi Ülkesi'nin Kralı, Eşi olmayan Kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyuneğmeyenleri mahveden kral Sarduri' nin kitabesi; (Ben) Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim.....(19)

Bu kralın adı, III.Salmanassar'ın (MÖ.858-824) ünlü siyah obeliskinde (20), 27. iktidar yılının (MÖ.832) olaylarını anlatan bölümde " Urartulu Seduri " olarak geçmektedir.(21) Faydalı olacağı kanaatiyle Seduri adının geçtiği pasajı aynen aşağıya aktarıyoruz; Satır 141 - 146 ; ".....saltanatımın 27.yılında arabalarımı ve birliklerimi bir araya topladım.Turtanu Daian- Aşşur'u, Büyük ordularımın Baş Komutanını, Urartu'ya karşı gönderdim.....Urartu'lu Seduri bunu öğrendi.Birliklerinin gücüne güvenerek, savaş yapmak için, bana karşı ilerledi.Onunla savaştım, onu mağlup etmeyi bagardım,Geniş Ovayı, savaşçıların cesetleriyle doldurdum"(22).

Ancak yine III.Salmanassar'a ait yazılı belgelerde, Urartu Kitabelerinde adı geçmeyen Arame adlı başka bir Urartu kralından söz edilmektedir(23).Gerçekten " Kurkh Monoliti " adı verilen vesikada (Kolon11, satır 14, 23 vd.) , III.Salmanassar iktidara geldiği MÖ. 858 yılının olaylarını şöyle anlatmaktadır: " Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında Hubuşkia' dan hareket ettim.Sungunia'ya, Urartu'lu Arame'nin kralı şehrine yaklaştım.Şehre hücum ettim ve ele geçirdim.Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim.Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim. Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim.Ganimetleri topladım.Şehrinin önünde, kesilmiş başlardan bir sütun yaptım.Civardaki 14 şehri, ateşle yaktım.Sugunia'dan hareket ettim.Nairi Ülkesinin Denizi'ne (24) ulaştım....." (25)

III. Salmanassar, 3. saltanat yılının (MÖ.856) olaylarını ise şöyle anlatmaktadır. (Kolon 11., 47 vd.) ".....Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kralı şehri olan Arzaşku'ya (26) yaklaştım.Urartu' lu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımınla karşılaşınca korktu ve şehrini terkedip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi onların kanı ile boyadım.Onun Ordugâhını ele geçirdim.Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini, büyük miktardaki teçhizatlarını dağlardan aşağıya indirdim,Aramu, hayatını kurtarmak için, dağın erşışilmez bir doruğuna tırmandı.Bütüm gücümle vahşi bir boğa gibi, ülkesine gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim,tahrip ettim ve ateşle yaktım.Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığıdım.....ondan sonra.....genç erkeklerini ve kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle, kazıklatarak öldürdüm. Sonra Arzuşku'dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım...." (27)

Asur Kralı III. Salmanassar 15.saltanat yılının (MÖ.844) olaylarını anlatırken de Urartu memleketi ile ilgili olarak şunları söylemektedir.(Satır 102-104.): "..... Saltanatımın 15. yılında Nairi ülkesine karşı yürüdüm. ^{ID} İdiglat' (Dicle) in kaynağına, suların kaynağına yere, dağların kayalıklarına üzerine krali bir tasvirimi oydu.....Turibun ülkesinin geçidinden geçtim,Urartu'lu Aramu'nun şehirlerini, ^{ID} Purattu' (Fırat) un kaynağına kadar tahrip ettim.Yerle bir ettim, ateşle yaktım.Fırat'ın kaynağına doğru ilerledim....."(28).

Görülüyor ki,devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen I.Sarduri'den (Seduri) önce Arame yada Aramu adıyla anılan bir kral,hiç değilse M.Ö 858-844.Yılları arasında,Birleşik Urartu Devleti'nin başında bulunmuştu.Bu kral,kesinlikle I.Saduri'nin babası olmadığına göre(29) Arame'den sonra bir sülâle değişikliği olduğu muhakkaktır.A.H.Sayce(30) de aynı görüşde olup bu konuda şunları söylemektedir:"Salmanassar'ın düşmanı olan Arame,"Ararat'ın Kralı" olup,onun başkenti, Van Gölü'nün Kuzey sahilindeki Arzaşkun idi.O halde,Sarduri'nin almış olduğu krali ünvanlar,ve onun yeni bir başkent seçmesi ve bu başkent, bundan sonra kralın merkezi olarak kalmış olması,onun,yeni bir sülâlenin kurucusu,Arame'nin ise onun tâbiyeti altındaki krallardan biri olduğunu gösterir."

Bundan sonraki Urartu Kralı, Van'da abideleri bulunan İşpuiniş (MÖ.824-815) olup,devletin kurucusu I.Sarduri'nin oğludur.Bu kral,daha hayatta iken,oğlu Menua'yı saltanatına ortak etmiş ve ülkeyi birlikte idare etmeye başlamışlardır.(31).Bu iki kral,Asur kralı III.Salmanassar'ın halefleri zamanındaki Asur devletinin zayıf durumundan yararlanarak,kendi devletlerinin gücünü artırmışlar ve gerçek manâda genişleme siyasetine başlamışlardır.(32).İlk defa olarak bu dönemde,kitabeler,Urartu dilinde de kaleme alınmaya başlanmıştır.(33).İşpuiniş zamanında devletin doğu sınırları Rovanduz'a(34) kadar uzandığından,o,haklı olarak,kendisini Asur kralı ile aynı seviyede görmeye başlamıştır.Bu iki kral (İşpuiniş ile oğlu Menua) adına dikilen Kelişin Kitabesinde (35), İşpuiniş ve Menua'nın Güneş Tanrısı'nın şehri Musasir'e(Urartuca Ardinis) gelişleri ve orada Urartu Baştanrısı Haldi ile Zevcesi Bağmaştu'ya bir tapınak yaptırıp,kurban sundukları anlatılmaktadır.(36).

MÖ.9.Yüzyılın sonlarında Urartu egemenliğine giren bu önemli kült şehri,MÖ.714 Yılında,Asur kralı II.Sargon tarafından ele geçirilinceye kadar,Urartu egemenliğinde kalmıştır ki,bu durum,Urartular'ın uzun müddet Asur merkezi bölgesinin bitişiğinde tutunmuş olduklarını göstermektedir.(37).Ayrıca son zamanlarda İşpuniş ve oğlu Menua'nın Kalatgah'da bulunmuş bir kitabesi Usnaviye Vadisinden geçen ve doğuda Urartu bölgesini Asur'a bağlayan ticari ve askeri yolun,o zamanlar Urartular'ın elinde olduğunu doğrulamaktadır.(38).

Babasının ölümünden sonra tahtda tek başına kalan Menua zamanında Urartu Krallığı,gayet iyi organize edilmiş ve gelişmiş bir devlet haline gelmiştir.Bu dönemde Urartular,doğu komşuları olan Mannalar'la mücadele etmişler ve onlara karşı zaferler kazanmışlardır.Ürmüye Gölü'nün güneyindeki Taştepe'de bulunmuş olan Menua Kitabesi(39),bu zaferin ebedi delilidir.(40).Daha sonra batıda Fırat nehrine kadar uzanan Menua,Geç Hitit Şehir devletlerinden biri olan Malatya Krallığı'nı da vergiye bağlamıştır.(41).Ardından kuzeyde Erzurum'a kadar ilerleyen Urartu orduları,Aras nehrinin kuzeyindeki Etius memleketini de ele geçirmişlerdir.Bu zamandan itibaren Aras nehrini ile Ararat Dağı arasındaki bölge,Urartu Krallığı sahasına teşkil etmiştir.(42).

Menua,askeri başarılarının yanında imar faaliyetlerinde de bulunmuş stratejik noktalara kaleler inşa etmiş ve bu kaleleri birbirine bağlayan yollar yaptırmıştır.(43).Ayrıca bugün "Şamran Suyu" olarak bilinen ve Van'ın içme suyunu taşıyan su kanalında Menua tarafından inşa ettirilmiştir.51 Km.uzunluğundaki bu kanal Urartu su mühendisliğinin gerçek bir şah eseridir.(44).

Menua'dan sonra Urartu tahtına çıkan oğlu I.Argişti(MÖ.790-

765),babasına layık bir halefti.Onun zamanında Urartu Devleti'nin gücü daha da artmıştır.Gerçekten,bu kraldan kalan kitâbe - lerden anlaşıldığına göre Malatya Krallığı ile öteki Hatti Krallıklarına karşı savaşmak zorunda kalan Argışti kuzeyde Aleksandropol(45) ve Erivan ile Gökçe Göl civarındaki kabileler üzerine de asker sevk etmişti.Bundan başka Argışti,Urmiye Gölü sahillerindeki Parsua ve Manna ülkeleri ile de mücadele etmiş,ancak bu ülkeleri devletine katamamıştır.(46).

I.Argışti'ye oğlu II.Sarduri (MÖ.764-735) halef olmuştur. Bu kral zamanında Urartu devleti en geniş hudutlarına ulaşmış, Önasya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir.Gerçekten O Asur Kralı V.Adad-Nirari'yi (MÖ.754-745) yenmiş olmakla iftihar etmiştir.Bu devirde Asur iç isyanlarla çalkalanmaktaydı.İşte bu fırsattan yararlanan II.Sarduri,hiç bir engelle karşılaşmadan kuzeyde gücünü sağlamlaştırmış,Aras ötesindeki kabilelere Cebren vergiye bağladığı gibi,Kuzey Suriye'de de üstün bir güç haline gelmişti.(47).Hakikaten Malatya kralı Hilarunda'nın mağlup edilmesi(48),Halep'in zaftı,Suriye ve Anadolu'daki vassal devletlerin (49) Asur'dan ayrılarak II.Sarduri ile ittifak etmeleri,Urartu Devletinin ne kadar güçlenmiş olduğunu açıkca ortaya koymaktadır.(50).

Görülüyor ki,Urartu Devleti,müttefikleriyle birlikte,Asur'u tam bir kışkacın içine almıştı.Fakat tam bu sırada Asur'da bir değişiklik olmuştur.Bir ihtilâl neticesinde Eski Asur Sülalesi devrilmiş Pul isimli bir diktatör,III.Tiglat-Pileser(MÖ.745-727) lakabıyla kendisini kral ilân etmiştir.Ayaklanma girişimleri şiddetle bastırılmış,memleket yönetimi Ninive'de merkezileştirilmiş ordu yeniden organize edilerek,o günün dünyasının en mükemmel or-

dusu haline getirilmiştir (51). Bütün bunların tek bir amacı vardı: Doğu'da kaybedilen yerleri yeniden kazanarak sistemli bir şekilde Batı siyasetine dönmek.

Gerçekten Asur kralı bu amacına ulaşmış ve hemen ardından Orta Anadolu yaylasıyla Asur arasındaki ticaret yolunu da kesmiş bulunan Urartu çemberini parçalamak için ordusunu harekete geçirmiştir(52). 11.Sarduri ve müttefikleriyle 111. Tiglat-Pileser arasındaki kesin savaş M.Ö. 742 yılında Kommagene' de Kiştan ve Halpi'de meydana gelmiş ve bu savaşta Urartu ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır(53). Asur kralı bu savaşta 11.Sarduri' nin makam arabasını, harp arabasını, Tahtı-Revanını, kraliyet gerdanlığını ele geçirdiğini ve 72950 askerini de esir ettiğini iddia etmektedir(54). Nitekim bu mağlubiyetten sonra Urartular Van Gölü etrafındaki ana memleketlerine çekilmek zorunda kalmışlardır(55).

Kısa bir müddet sonra, M.Ö.736' da 111.Tiglat-Pileser yeniden Urartu üzerine yürümüş ve Urartu kuvvetlerini ikinci kez ağır bir mağlubiyete uğratmıştır.Bu savaş neticesinde Urartu şehirleri arka arkaya Asurluların eline geçmiş ve acımasızca tahrip edilmiştir. Tahrip edilen şehirler arasında başkent Tuşpa'da vardır(56).

Bu zaferden sonra Asurlular, artık Urartu Devleti'nden çekinmeden Güney-doğu Anadolu ve Kuzey Suriye şehir devletlerine tekrar hakimiyetlerine geçirerek, Orta Anadolu ve Akdenizle bağlantıyı kurmuşlardır.

11.Sarduri'nin son yılları hakkında fazla bilginiz yoktur.Öyle sanıyoruz ki, Asur mağlubiyeti, Urartu merkezi hükümetinin de zayıf düşmesine neden olmuştu.

11.Sarduri devri, siyasi bakımından olduğu kadar, İmar faaliyeti, kültür ve sanat hareketleri bakımından da Urartu devletinin

en parlak çağı olmuştur. Çavuştepe (Sardurihinili) kenti, bu parlaklığı en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Mahalli Urartu tanrısı İrmuşini'ye ait mabedin cephesinde yer alan bir ithaf kitabesinde, Argiştı oğlu Sarduri, daha önce hiç bir şeyin mevcut olmadığı bu yerde idare merkezi olarak bir kale yaptırdığını, adını Sardurihinili (Sardur Şehri) koyduğunu, Guguna ırmağından bir kanal açtırdığını, tarlalar ve bahçelerle bir kent kurduğunu, Haldi ve İrmuşini tapınaklarıyla birlikte büyük bir eserler meydana getirdiğini bildirdikten sonra kendisini şöyle tanıtmaktadır: " Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Sarduri, Kudretli Kral, Büyük Kral, Biainili Ülkesi Kralı, Tuşpa Kentinin efendisidir. " Gerçekten kazılar neticesinde ortaya çıkarılan Sardur Şehri, aşağı ve yukarı kaleleriyle yalnız Urartu askeri mimarisinin şaheser bir örneğini teşkil etmekle kalmayıp, en küçük eserden sarayına, tapınağına ve sur duvarlarına kadar bütün kısımlarındaki işçilik ve sanat, Urartu medeniyetinin bu devirde eriştiği yüksek seviyeye tanıklık etmekte ve 11.Sarduri'nin gerçekten "Kudretli Kral, Büyük Kral" olduğunu ispat etmektedir(57).

11.Sarduri'den sonra Urartu tahtına oğlu Uedipriş geçmiştir. Bu kral, Asur mekinlerinde "Ursa" olarak geçen ve bizim 1.Russa (MÖ.735-714) olarak bildiğimiz kraldır.1.Russa devrinde devlet, yeniden organize edilmiştir.Bugün kü Irak toprakları içerisindeki Topzava'da ele geçirilen 2 dilli kitâbe, stratejik bakımdan önemli bir merkez olan ve Brens Urzana tarafından idare edilen Musasir'ir tekrar Urartu kontrolüne girdiği ve Asur'a karşı müstahkem bir mevki olarak kullanıldığını göstermektedir(58).

Dış politikada babası 11.Sarduri'yi takip eden Russa, Anadolu da ki Tabal Kralı Ambaris ve Muşki Kralı Mita ile ittifak yapmış-

tır(59).MÖ.727 yılında Asur Kralı III.Tiglat-Pileser ölmüş ve Urartu krallığı, bundan yararlanarak bir deneceye kadar durumunu düzeltmiştir.Gökçe Göl'e bakan bir kaya üzerinde I.Russa'dan kalan bir kitâbe, onun, Erivan ile Tiflis arasındaki bölge de, " İpani " denilen 23 kralı nasıl tabii yapmış olduğunu anlatmaktadır(60).I.Russa ayrıca Güneydoğu da Manna'lar la mücadele etmiş ve onlardan Urmiye Gölünün bütün doğu sahilini alarak,bugünkü Tebriz ile birlikte İran Azerbaycan'ının tamamını Urartu tabiyetine geçirmiştir.(61).

Fakat,Asur tehlikesinden kurtulmanın uzunsürelî olamayacağı aşikârdı.Nitekim MÖ.722 Yılında Asur tahtına II.Sargon çıkmış ve Asur ordusu,bu güçlü liderin emri altında,yeniden karşı konulması imkânsız bir güç haline gelmişti.Gerçekten Asur Kralı II.Sargon,III.Tiglat-Pileser'in politikasını takip ederek önce batıda fetihlere girişmiş ve Filistin'e kadar olan ülkeleri Asur hâkimiyetine aldıktan sonra,M.Ö.715 Yılında I.Russa'nın müttefiki olan Muşki kralı Mita üzerine yürümüş ve düşmanını torasların ötesine sürmüştü.Şimdi o, Van'daki kalesinde oturan I.Russa'ya rahatlıkla hücum edebilirdi.(62).

Urartu seferi,M.Ö.714 de başlamış ve Urartu kuvvetleri Thureau-Dangin tarafından Urmiye Gölünün doğusundaki Sahhend dağı ile idandifiye edilen Uaus dağı geçidinde yani Mannalara ait Uidis Eyaleti içerisinde tam bir bozguna uğratılmıştı.Bu arada Urartu Kralı I.Russa bir kısım askeri ile birlikte kaçarak Van kalesine sığınmıştı.Sivil halk ise ya dağlarda birer mühteci durumuna düşmüşler yada Asurlular tarafından acımasızca kılıçtan geçirilmişlerdi.Şehirler ve köyler yakılıp yıkılmış ve nihayet Sargon kendi-

ni Van gölünün kuzey noktasındaki Vaisis'de (Bugünkü Bitlis)bulmuştu.Fakat bu kale son derece sağlam olup alınması imkansızdı. Bu yüzden II.Sargon,Hubuşkia'nın vergisini aldıktan sonra aniden-Russa'nın bütün hazineleri saklamış olduğu,yolları olmayan bir memleket görünümündeki Musasir'e kuvvetli bir akın yapmaya karar vermişti.Bu,son derece cesurane bir karardı.Çünkü adı geçen kent-istilacı bir ordunun yanına bile yaklaşamayacağını bir yerde idi.ve şehri savunanların yolu kapatmak için yapacakları en ufak bir teşebbüs istilacıların dönüş yolunun kapanması demektir.Fakat Sargonb,Urartu kuvvetlerinin iyi organize edilmeyişine olduğu kadar kendi manevralarının aniliğine ve hızlılığına güveniyordu.Ve biliyordu ki eğer yapmış olduğu bu sefer başarıyla neticelenirse anlatılamıyacak kadar muazzam bir servet onun olacaktı.(63).

Onun bu konuda Tanrı Asur'a hitabeden yazılmış mektup şeklindeki raporu, seferin merhalelerini ve elde edilen başarılı neticeyi tasvir etmektedir.Bu rapordan öğrenildiğine göre, hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Musasir'e ulaşmış, kentin vasal kralı Urzana, karılarını ve ailesini II.Sargon'un merhametine bırakarak kaçmıştı.Talihsiz şehir halkı, elleri ve ayakları tozlar içinde onun huzuruna gelerek, ağlayıp yalvarmışlar, fatihten (II.Sargon) hayatlarını bağışlamasını dilemişlerdi.Bu arada, krallık sarayı ve Baştanrı Haldi'nin mabedi yağmalanmıştı.Alınan ganimet oldukça muazzamdı.Gerçekten, Asurluların eline geçen altın ve gümüşün, paha biçilmez ağaç ve nadide taşların, fildişi ve zengin mobilyanın haddi hesabı yoktu(64).

II.Sargon'un ifadesine göre, hazinelerini kaybettiği ve tanrısının esir edildiği haberi Urartu kralına ulaştığı zaman, o, felaketin büyüklüğü karşısında şoke olmuş ve kendisine bir kılıç saplayarak intihar etmişti(65).

Prof. Dr. Afif Erzen (66), 1.Rusa'nın, 11. Sargon'a yenilmesinde, Kimmerler'in önemli bir rol oynamış olabileceklerini düşünmektedir. Gerçekten bu, doğru olabilir. Çünkü, kuvvetlerinin bir kısmını Kimmerler üzerine gönderen Urartu kralının, elinde kalan az bir kuvvetle, Asur kralının son derece iyi yetiştirilmiş ordusu karşısında yenilgiye uğraması, gayet normaldir(67).

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, MÖ.714- yılında, 1.Rusa'ya, oğlu 11.Argiştı (MÖ.714-685) halef olmuştur. 11.Sargon tarafından Musasir'in zaptı ve kraliyet hazinesinin ganimet olarak Asur'a götürülmesi, Urartu Krallığı için büyük bir felâket olmuş ise de, 11. Argiştı, devletin bağımsızlığını korumakta son derece başarılı olmuştur. Tevrat'ta " Gomerler " olarak geçen, Asur vesikalarında ise " Gimirrailer " diye anılan Kimmer kavimlerinin (68) yapmış olduğu akınlar tehlikeli bir durum arzettiğinden, 11.Argiştı, bu tehlikeyi önleyebilmek için, sınır boylarını güçlendirme yoluna gitmiştir. 11.Argiştı zamanında, Urartu Krallığı'nın yeni bir yükseliş devrine girdiği görülmektedir.

11.Argiştı'den sonra tahta çıkan 11.Rusa zamanında (MÖ.685-645) ise Urartu Devleti bir rönesans (Yeniden Doğuş) dönemini yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, idarî ve ekonomik alanda da yeni hamleler yapılmıştır. Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele vermek zorunda kaldığı büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır. Aynı devirde ortaya çıkan ve Asur hudutlarını tehdit eden İskit tehlikesi (69) ise, Urartu'yu kısa bir müddet içinde olsa Asur tehlikesinden uzak tutmuştur. Üstelik, 11. Sargon'dan sonra Asur, Kuzey politikasını gevşetmiş, Batı'ya ağırlık vermiştir. İşte bu fırsattan yararlanan 11.Rusa, büyük insan kayıplarına uğramış olan ülkesinin bu açığını kapatmak amacıyla değişik bir metod

kullanılarak, yeni bir iskân ve nüfus politikası uygulamıştır(70). Kral, ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işlemek ve buna paralel olarak yeni şehirler, ticari ve askeri merkezler kurabilmek için yeterli insan gücünü temin maksadıyla yeni ve dinç toplumların oluşmasını zorunlu görmüştür. Bunun için gerekli olan halk kitleleri, çeşitli komşu ülke ve bölgelerden sağlanarak, Urartu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Örneğin Manna bölgesinden kadınların, Halitu yöresinden (Halizonlar Ülkesi) erkeklerin, Muşki ve Hate ülkelerinden de yeni halk topluluklarının, Urartu ülkesine getirilip, yerleştirildiklerini kaynaklar bildirmektedir(71).

Yine aynı kral zamanında Aras'ın kuzey bölgelerinde ve Doğuda çok geniş bayındırlık faaliyetlerine girişildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, devlet merkezi de Toprakkale'ye (Rusahinili) taşınmıştır.

11.Rusa'nın Asur'un dikkatini başka tarafa çekerek, krallığını güçlendirmeye çalıştığı sırada Urartu Ülkesinin İskit istilâsına uğradığı ve söz konusu tehlikenin, devleti epeyce uğraştırdığı anlaşılmaktadır(72). Fakat 11.Rusa, ustaca bir politik manevra ile bu istilâ tehlikesinden de kurtulmuş ve İskitler'i Manna ülkesine göndermiştir.

İskitlerin Asur egemenliği altındaki Manna ülkesine gönderilmesi ile meydana gelen İskit-Manna ittifakı sayesinde 11.Rusa'nın, Asur kralı Asarhaddon'u (MÖ.680-668) daha güç bir duruma soktuğu, bundan yararlanarak da ülke kalkınmasına yeni bir hız verdiği anlaşılmaktadır. Bu başarılı politik manevraya rağmen Asarhaddon, İskit-Manna ittifakını bozdu ve bu bölgedeki ayaklanmayı MÖ.679 yılında bastırdı. Hattâ bir süre sonra Asur Krallığı ile İskitler arasında bir yakınlaşma başlamış ve Asarhaddon, kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirerek, bu yakınlaşmayı akrabalık bağları ile kuvvetlen-

dirmiştir(73).

İşte bu sıralarda II.Rusa, politik manevrasının başarı kazanamaması ve belki de bu arada Doğuda gittikçe artan Med tehlikesine karşı, MÖ. 654 yılında Asurbanipal (MÖ.668-627) ile diplomatik ilişkiler kurmak üzere elçiler göndermiştir.

II.Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına çıkan oğlu III.Sarduri (MÖ.645-635) de babsının politikasını takibederek, Asurbanipal'e elçiler göndermiş (MÖ.640'dan hemen sonra), yardım ricasında bulunmuş ve hattâ kendiliginden gönüllü olarak Asur'un yüksek hakiyetini tanımak istemiştir(74). Bu istek karşısında Asurbanipal'in takındığı tavır hakkında bir fikir edinemiyoruz.Ancak bu olay, II.Rusa'nın ölümünden sonra, Urartu Krallığı'nın, Önasya tarihinde artık eski önemini büyük ölçüde yitirdiğini ortaya koymaktadır(75).

III.Sarduri'nin oğlu IV. Sarduri ve Erimena çağındaki siyasi olaylar hakkında (76) fazla bilgimiz yoktur.Bununla beraber,"Erimena oğlu Rusa" nın, yani III.Rusa'nın Toprakkale'de bulunan kalkanlarda adının geçmesi ve özellikle Armavir'de bulunan bir kitabede, kralın, burada bir tahıl ambarı inşa ettirdiğini bildirmesi, Urartu Krallığı'nın, MÖ.7.yüzyılın sonlarında, kuzey sınır bölgelerinde inşaat faaliyetlerine girişebilecek kadar ayakta olduğunu göstermektedir.Hattâ Transkafkasya'daki Karmir-Blur'da bulunan bir mühür bas-kısı üzerinde adı okunan " Rusa oğlu Rusa " nın bir kral olduğu kabul edilecek olursa, Urartu Krallığı'nın MÖ.7. yüzyılın sonları ile 6.yüzyılın başlarında henüz varlığını koruduğu anlaşılır. Ancak, Rusa oğlu Rusa'nın IV. Rusa adıyla tahta çıkmış bir kral mı, yoksa kral ailesinden bir prens mi olduğu sorusuna cevap verebilecek durumda değiliz(77).

Öyle anlaşılıyor ki, II.Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla birlikte, eski önemini büyük ölçüde

ytirmiştir.MÖ. 7. Yüzyılın ikinci yarısında Asur devleti de gide-
rek eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe büyüyen Med tehlikesi ile
karşı karşıya kalmıştır.Nitekim, başlangıçta Asur'un müttefiki o-
lan İskitler, bu defa Medler'le işbirliği yaparak Asur devletine son
vermişlerdir(78).Daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüşler ve
MÖ.609 yılında, bu devlete kesin olarak son vermişlerdir(79).

1V. URARTU DEVLETİNİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi, MÖ.9. yüzyılın başlarında, güneydeki ortak düşman Asur krallığının sürekli yağma seferlerine karşı koymak üzere, Hurri kökenli boylardan oluşan Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının kendi aralarında birleşip devlete dönüşmesiyle ortaya çıkan Urartu Krallığı, MÖ.6.Yüzyılın başlarına kadar, kuvvetli fakat kısa süreli bir politika güç olarak, Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki yerini almıştır(1).

Çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığının, MÖ.8. yüzyılın başlarından itibaren çok hızlı bir kudret artışı ile kuzeyde Transkafkasya'ya, doğuda Kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine ve güneyde de Halfeti yakınlarına kadar genişlediğini daha önceki bölümlerde ifade etmiştik .

İşte bu krallığın toprakları üzerinde yaşayan halkın en büyük geçim kaynağı, tarım ve hayvancılıktı.Bu halk ayrıca avcılık da yapıyordu(2).Urartu halkı, Uruatri ve Nairi konfederasyonları devrinden itibaren (MÖ.13.yüzyılın başları) demiri de yaygın bir biçimde kullanmıştır ki, merkezi devlet sistemine geçişte bu madenin son derece önemli bir rolü olmuştur(3).

Gerçekten, Urartu halkı, demir madenini başta silah imalatı olmak üzere, tarım aletlerinin yapımında kullanmıştır.Van Gölü'nün kuzey kıyısında yer alan ve Erken Demir devrine tarihlenen Ernis gömülerinden ele geçirilen buluntular, demir madeninin ustalıklı bir biçimde işlendiğini ve yaygın olarak kullanıldığını açıkça gözler önüne sermektedir(4).

Demir madeninin yaygın bir şekilde kullanım alanına girmesi, yeni iş kollarının ve zenaatların ortaya çıkmasına neden oldu.Fakat ne varki, dökümcülük ve maden işlenmesi, çömlekçilik, dericilik, do-

kumacılık ve başka yeni işletmeler, özel donatımları gerektiriyordu. Demirci ocağına, çömlekçi tornasına, dokuma tezgâhına vb. ihtiyaç duyuluyordu. Böylece topluluğun bağrında, zanaatçılar tabakası belirdi. Aslında, konfederasyonlar devrindeki topluluklarda zanaatçıların çalışması, bireysel servetlerin üretiminde değil, tüm topluluk için gerekli iş aletlerinin ve başka nesnelere üretilmesine ayrılmıştı. Meslek niteliğinde olan ilk zanaatçı eylemler, madenlerin eritilmesi, madeni eşya ve silahların yapımı, çömlekçilik, taş işçiliği, dokumacılık, dericilik ve ağaç işçiliği oldu(5).

Feodal bir monarşi görünümünde olan Urartu devletinde, yönetimin tek merkezde toplanmış olması, ülkede tarımın temelini oluşturan sulama sistemlerinin genişlemesini ve gelişmesini sağladı. Buna paralel olarak, tarımsal üretimin artması, tarım ile hayvancılık arasında gittikçe artan ayrılık, madencilik ilerlemesi, merkezi bölge ile taşradaki verimli ovalarda büyük toplumsal tarım merkezlerinin kurulması, el emeği talebini, yani bu işleri yürütecek insan talebini artırıyordu(6). Çünkü kent yaşantısının ihtiyacı olan hammaddelerin bir çoğunu işleyecek, zorunlu tüketim maddelerini üretecek atölyelerde çalıştırılmak üzere, çeşitli bölgelerden sürülerek getirilen halk yığınları arasında, zanaatçılara ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle Urartu Kralları Eski Doğu devletlerinde çok yaygın bir gelenek halinde uygulanan- çeşitli ülkelere yaptıkları yağma seferlerinde, sayıları onbinleri bulan kadın ve erkekli toplulukları, bu arada zanaatçıları da sürüp getirerek, işlenmemiş yeni topraklar üzerinde kurulan krallık merkezlerine yerleştiriyorlardı(7). Böylece ilkel topluluğun üyelerinden oluşan zanaatçılar, merkeziyetçi Urartu Krallığı, kral soyunun temsilcileri, soylular ve eyalet yöneticileri tarafından sömürülen bağımlı zanaatçılar haline dönüştüler. Zaferle biten her savaş ve yağma seferi

Urartu Krallığı'na çok ucuz sir köle emeği sağladı(8).Bağımlı halk tabakalarının ve kölelerin emeği, günden güne hür vatandaşların emeğinin yerini alıyordu(9).Bu durum, özellikle tarım alanında kendisini güçlü bir şekilde hissettirdi.Kitleler halindeki bağımlı halk yığınları ile köle gücüne başvurulması, büyük yerleşim merkezlerindeki verimli topraklarda tarımsal üretimi artırdı.Ancak, merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın güç kazanıp egemenlik bölgesini genişletmesiyle orantılı olarak, taşradaki eyaletlerde çok sayıda büyük toplumsal " ekonomik tarım merkezleri " nin kurulmasına karşılık, köylülerin mülklerinin yetersizliğinin yanı sıra, köleliğin genişlemesi sonucunda zanaatçı mesleğinin ve hür zanaatçıların derece derece azalmasının da, Urartu ekonomisi üzerinde bir başka olumsuz etkisi oldu. Çünkü köle emeğinin gittikçe daha geniş ölçüde yol, baraj, sulama kanalları, kale, saray, tapınak, kült merkezleri ile kaya mezarları gibi anıtsal yapılarda kullanılması, tekniğin gelişmesini, dolayısıyla bütünümlüğünde üretimin gelişmesini engelledi.

İşlenmemiş verimli topraklar üzerinde, devlete ait tarım ve ekonomik merkezlere, krallık tarafından yerleştirilen halk yığınları, kişi olarak daha hür ve eski yerlerindeki feodal sömürüye oranla hissedilecek kadar daha hafif bir düzenle yönetildiler.Urartu Krallığında zanaatçılık, genellikle hür ama bağımlı yurttaşlar tarafından yapılıyordu.Ancak, özellikle baraj, sulama kanalları, inşaatçılık vb. gibi en zor ve kaba işler, kölelere yaptırılıyordu(10).

Gerek merkezi bölgede ve gerekse taşradaki eyaletlerde kurulan devlete ait toplumsal "tarım ve ekonomik yerleşme merkezleri"nin yönetimini sağlayan kalelerin atölyelerinde üretilen her çeşit eşya, öncelikle o yörede tüketiliyordu.Üretim artışı ise, vergi olarak Tuşpa'daki merkezi yönetime ödeniyordu.Bu kapalı ve doğal bir ekonomi idi.Tarım merkezleri çevresindeki zanaat, tarımla kaynaşmış du-

rûmdaydı ve birbirinden ayrılamıyordu. Kurulan kentler, tam anlamıyla ticaret ve zanaat merkezleri olarak gelişemiyorlardı. Kurulan tarım ve ekonomik yerleşme merkezlerinin yönetimini sağlayan kalelerin atölyelerindeki üretim, bir tek amaç güdüyordu ki, bu amaç, eyalet yöneticilerinin, soyluların, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını yerel üretimle karşılamaktı. Urartu krallığı'nın merkezi bölgesindeki kent ve kalelerin atölyeleri de aynı şekilde, kralın soyunun temsilcilerinin, soyluların, sarayın, tapınakların, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını yine yerel yönetimle karşılamakla birlikte, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, taşra eyaletlerinin vergi olarak ödediği üretim artığı eşyalarla bunları tamamlıyordu. Dolayısıyla, bu işletmelerde üretilen her şey, birkaç özel durum dışında, hemen hemen kendi yöresinde tüketiliyordu,

Bu dönemdeki tüm üretimin gerçek amacı, topraktan elde edilen gelirin yöneticilere ödenmesiydi. Bu istek, kralın, sarayın, tapınakların, kalelerin, soyluların, eyalet yöneticilerinin, ordunun ve krallığın egemenliği altında bulunan geniş halk yığınlarının ihtiyaçları ile sınırlıydı. Zanaatçıların, ordunun ve köylülerin ihtiyaçlarının karşılanması ise yönetici tabaka bakımından, üretimi devam ettirmek ve işletmeleri yaşatabilmekle mümkündü. Krallık yönetimi, zanaat imalatını korumakta ve beslemekte yarar görüyordu. Çünkü krallığın, soylu sınıfın ve eyalet görüyordu. Çünkü krallığın, soylu sınıfın ve eyalet yöneticilerinin savaş dışında gelir, kaynağı, doğdan doğruya üreticilerin, yani köylülerin, zanaatçıların ve kölelerin aşırı derecede sömürülmesine dayanmaktaydı. Demir dışında, üretim için gerekli olan hammadde ihtiyacı, sefer düzenlenerek ele geçirilen toprakların yağma edilmesiyle, yada haraç olarak alınan altın, gümüş ve bakır gibi madenlerle karşılanıyordu(11). Yönetici sınıf, merkezi-

yetçi yönetim şeklinin gereği olarak, hammaddeleri tekelinde bulundurduğundan, hammaddeyi bunlardan alan zanaatçılar da, her şeyden önce imal ettikleri eşyaları onlara vermek için yapıyorlardı (12).

Kentler arası ve bölgeler arası ticaretin bağımsız olarak istenilen düzeyde gelişmemesi ve sürekli pazarların yaratılamaması, kentler ile toplumsal tarım merkezlerinin durumunu güçlendiremediğinden, aşırı merkeziyetçi Urartu devletinin ekonomik yaşantısında, kentlerin önemi yeterince artamamıştı. Ancak buna rağmen, merkezi yönetim yahi yönetici sınıfın sözcüsü, ticaret ile birlikte tarım merkezlerindeki zanaat imalatını da ekonomik çıkarları yönünden korumakta ve beslemekte yarar görüyordu. Çünkü zanaatçılar, en azından köylü ve köleler gibi toplumsal üretime katılıp, kent yaşantısında ihtiyaç duyulan zorunlu tüketim maddelerini üretiyorlardı. Yalnız bu dönemdeki zanaatçılar arasında, toplumsal iş bölümünün istenilen seviyede geliştiği şüphelidir. Çünkü uzun ve soğuk geçen kış mevsiminin yanı sıra, yüksek dağlarla birbirinden izole edilmiş ekonomik tarım merkezleri üzerindeki aşırı merkeziyetçi devlet sisteminin katı kurallara bağladığı kapalı ekonomi ilişkileri(13), krallığın egemenliğinin yayıldığı tüm bölgede geçerliydi. Her toplumsal tarım ve ekonomik yönetim merkezinin zanaatçıları vardı. Ve zanaatçılar, bu merkezlerin çok önemli olmayan ihtiyaçlarını kolaylıkla karşılayacak güçte idiler. Bu yüzden zanaatçıları, çalışmalarında kamçılacak herhangi bir neden olmadığı gibi, üretimi artırmakta da hiçbir çıkarları yoktu. Ayrıca zanaat tanımından tam anlamıyla kesin olarak ayrılamadığı için, zanaatçılık istenilen seviyede bağımsız olarak gelişemedi. Örneğin merkezi bölge ile taşra eyaletlerinde kurulan kralî tarım ve ekonomik yönetim merkezlerinde çalışan halk

yiğınları, herhangi bir düşman saldırısı karşısında kalenin savunmasında görev aldıkları gibi (14) normal hayatta da inşaat faaliyetlerine katılıp, tarım ile zanaat üretimini sürdürüyorlardı. Bu nedenle özellikle taşrada kurulan her toplumsal tarım merkezi, aynı zamanda askeri bir birim niteliğindedir(15).

Görülüyor ki feodal monarşik Urartu Krallığı'nda küçük sanayi, köylerin olduğu kadar, kentlerin de ayırıcı özelliği idi. Köylü gibi zanaatçılar da, küçük birer üreticiydiler. Zanaatçılar hiç bir zaman kazanç elde etmek için değil, hayatlarını sürdürebilmek için çalışıyorlardı. Dolayısıyla yöneticilerle zanaatçılar arasındaki ilişkiler ticari değil, kişiseldi. Çünkü krali yönetimin emrindeki zanaatçılar, ürettikleri eşyaları pazarlara sürüp satamıyor ya da değiş tokuş yapamıyorlardı. Ayrıca Urartu Krallığı'nın denetimindeki ticaret, sürekli bir niteliğe de sahip değildi. Bu nedenle zanaatçılıkla tarım arasında, tüm toplum ölçüsünde bir kopma meydana gelemiyor ve zanaatçılık, bağımsız bir iş kolu haline dönüşemiyordu. Bununla birlikte, kendi içine kapalı ve tekelci bir karakter arz eden Urartu ekonomisi yüzünden, zanaatçılar ürettikleri eşyaları sık sık pazarlara sürece meta üreticisi haline gelemediler.

Şu noktaya da özellikle belirtmek gerekir ki, Urartu Krallığı düşmanlarına karşı başarılı olabilmek için güçlü bir şekilde egemenliğini sürdürmek zorundaydı. Bunu başarabilmek için de insan gücüne ihtiyacı vardı. Çünkü, Urartu Krallığının egemen olduğu geniş toprakları korumak, madenleri çıkarmak ve zengin tarım alanlarını işletmek için, yalnızca Urartu kökenli vatandaşlardan yararlanma yoluna gitmek, uzun vadede Urartu Devleti'ne pahalıya mal olabilirdi. İşte bu yüzden ki, Urartu Kralları, fethettikleri ülkelerin insan gücünden yararlanmayı denemişlerdir.

Gerçekten,İşpiuniş döneminden (MÖ.824-815)başlayarak bir çok Urartu kitasesinde,sefer yapılan ülkeden elde edilen birçok ganimetin yanında,çoğu zaman o yöreden büyük miktarda insan gücünün de alındığından söz edêlir.Kitabelerde,ele geçirilen ülke halklarının bir bölümünün öldürüldüğü belirtilirken,bir bölümünün de canlı olarak Urartu ülkesine nakledildiği yazılmaktadır.(16).

Urartu Krallığı'nın en parlak dönemi olarak kabul edilen Menua-II.Sarduri devrinde (MÖ.820-735 arasındaki dönem) bu toplu nüfus aktarımının özellikle yoğunluk kazandığı dikkati çekmektedir Krallığın bu dönemdeki başarısına paralel olarak, çeşitli ülkelere den ele geçirilen esirlerin sayısında artmaktadır. II.Sarduri'den sonra devlet yönetiminde önemli krizler yaşandığından, krallık kitabelerinde, ele geçirilen esirlerden çok daha az söz edilmektedir.

Urartu Krallığı'nın çeşitli dönemlerinde yapılan başarılı savaşlar sonunda ele geçirilen halk toplulukları belli bazı amaçlar için kullanılmış ve bu amacı gerçekleştirmek için ele geçirilen ülkeden bir başka yöreye toplu olarak nakledilmişlerdir. Ancak bazı durumlarda sadece savaşta esir edilen kişiler değil, fakat aynı zamanda o yörenin savaşa katılmayan halkıda toplu halde yurtlarından alınarak arzulanan amaca uygun olarak bir başka yöreye yerleştirilmiştir.

Urartu krallarının, ele geçirilen yörelerden elde ettikleri halk topluluklarını bir başka yöreye nakletmeleri, yalnızca o halkı cezalandırmak gibi basit bir amaca yönelik değildi. Sözü edilen toplu nüfus aktarımlarında ekonomik ve siyasal nedenler de önemli rol oynamıştı.¹⁷Urartu kitabelerinden öğrenebildiğimiz kadarıyla, Urartu krallarının uyguladıkları toplu nüfus aktarımlarının amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkün olabilir:

1- Merkezi güce ya da iktidara karşı ayaklanan toplulukları cezalandırmak veya tedbir almak amacıyla yapılan aktarımlar:

Krallığın hemen her döneminde, fakat özellikle kuruluş yıllarında Urartu'nun çevredâkê bölge halkları üzerinde uyguladığı yayılımcı siyasete karşı baş kaldıran toplulukların sayısı bir hayli fazladır. Özellikle sınır, boylarında yaşayan bağımsız kabileler Urartu için her zaman sorun olmuştur.

İşpuniş devrinden itibaren çok sayıda örnekleri görülen bu ayaklanmalar, Urartu kralları tarafından çoğu zaman hoş görülmüş bastırılmıştır.

Ayaklanan topluluklara karşı yürütülen askeri eylemler sonundaki toplu öldürmelerin dışında, ayaklanan halkların toplu bir başka yöreye nakledilerek cezalandırıldıkları da bilinmektedir. İşpuniş'in oğlu Menua ile yürüttükleri ortak krallık döneminde, güney Transkafkasya'da yaşayan kuzey kabilelerine karşı girişilen eylem, bu tür aktarımlara örnek olarak verilebilir. İşpuni, Etiuki ülkesinde yer alan Anaşe kentinden "... 1720 erkek, 1670 kadın " alındığını ve bunların canlı olarak buradan götürüldüklerini belirtir(17).

- Daha sonraki yıllarda yine kuzey ülkelerinde baş gösteren bir ayaklanmayı bastırma görevi, kral I. Argiştî'ye düşer. Sözü edilen kral 2. saltanat yılında (MÖ.785), Uitermhi kabilesinden 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere, toplam 52.675 kişinin esir alındığını, bunların bir kısmının öldürüldüğünü, bir kısmının ise canlı olarak nakledildiğini yazmaktadır(18).

Asur kralları tarafından da uygulanan (19) nüfus aktarımının bu türüne ait önemli bir örnek, Menua devrine ait olan Karagündüz kitabesinin muhtevasında bulunabilir. Barşua (Asurca Parsua) ülkesindeki olayları sonuçlandıran Menua, buradan aldığı halk topluluklarını ele geçirdiği "Barsua ülkesini geri de bıraktıktan sonra" ce-

şitli yörelere dağıtmıştır.Bu davranış ile Barsua ülkesinde karışıklık çıkaran insanların yine batı İran'da, ancak Barsua ülkesinin dışındaki topraklarda eritilmesi amaçlanmıştır.Böylece ilerideki muhtemel olaylar için gerekli tedbirler alınmıştır.

2- Orduyu büyütmek için yapılan askeri amaçlı aktarımlar:

Urartu yazılı kaynaklarında birçok ülkeden alınan esirler arasında, erkek çocuklar büyük yer tutmaktadır.Örneğin, 1.Argişti 4. saltanat yılında Piteira'dan 8698 erkek ve 18.047 kadının yanında 2539 erkek çocuk, 5. yılında 2655 erkek ve 8407 kadının yanında 8648 erkek çocuk toplayarak Urartu ülkesine götürmüştür(20).Sözü edilen bu genç esirlerin Urartu disiplini ve geleneği ile yetiştirilerek Urartu ordusunda kullanıldığına şüphe yoktur.

Demek oluyor ki tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi, Osmanlı'dan binlerce yıl önce Doğu Anadolu'da yaşayan Urartular'da da devşirme usulü vardı.

Urartu Krallığı döneminde çeşitli yörelere yapılan seferlerin sonunda elde edilen insan gücünün bir bölümünün Urartu ordusuna asker kaydedildiğine ait veriler de vardır(21). Menua devrine ait bir kitabede, " Kumenu ülkesinden " 1055 kişinin esir alındığı, bunların bazılarının öldürüldüğü, bazılarının canlı olarak götürüldüğü yazılıdır.Aynı kitabede canlı olarak Urartu ülkesine taşınan insanların bir bölümünün askere kaydedildiği açıkça belirtilmektedir. Aynı kitabenin bir başka bölümünde ise Alzi ülkesinden elde edilen 2113 kişinin de yine askere kaydedildiği yazılıdır.

Urartu ordusunun asker intiyacı bir başka yolla da karşılanmaktaydı.Özellikle 1.Argişti ve 11.Sarduri dönemlerinde ele geçirilen ülke topraklarından elde edilen esirlerin içinde "savaşçılar" özellikle belirtilmektedir.1.Argişti'nin Hate ve Supani ülkelerinden al-

dığı 6600 savaşçının yanında, 11. Sarduri'nin Barutua'dan 6000, Urme'den 2000, Etiuni'den 4000 savaşçıyı ülkesine götürdüğü bilinmektedir. Sözü edilen bu savaşçıların merkezdeki Urartu Ordusunda kullanıldıkları düşünülebilir.

3- Sanatçı ve işçi ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan aktarımlar:

Gelişmekte olan Urartu Krallığı'nın kendi insan ve sanatkâr gücü, bu kalkınma hızına yeterli olmamış olmalı ki, çeşitli askeri seferlerden elde edilen esirler, kalelerin ve su kanallarının yapımında kullanılmışlardır.

Hate ve Supani ülkelerinden alınan insanların Erepu'ndeki tapınağı ve muhtemelen kenti inşa etmeleri buna örnek gösterilebilir.

4- Yeni kurulan kentlere yerleştirilen merkezi otoriteye bağlı aktarımlar:

Urartu krallığı'nın farklı dönemlerindeki yayılma ve genişlemeye paralel olarak, ele geçirilen ülkelerde bir çok yapım çalışmasının sürdürüldüğü bilinmektedir. Ele geçirilen ülkelerde yeni yerleşim merkezleri kurulduğu gibi, bu yerleşim merkezlerinin kale ve sulama tesisleri gibi birçok ihtiyacı yine Urartu devleti tarafından yaptırılmıştır.

Urartu Krallığı döneminde yeni yapılan bir kentte başka bir ülkeden getirilerek yerleştirilen insanlara en güzel örneği Erepu'ndaki kentinde görmekteyiz(22): " Biainili ülkesinin gücü ve düşman ülkesinin denetimi için Ir(e)pu'ni kentini kurdum. Ülke boştu ve ben-den önce hiçbir şey yapılmamıştı. Hate ve Supani ülkesinden 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim ".

Toplu nüfus aktarımları ile ilgili olarak verdiğimiz bu bilgilerden sonra, Urartular'ın dini yaşantısı hakkında da birkaç söz

söylemenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Eskiçağlarda doğa hakkındaki bilgileri yetersiz, doğa afetleri karşısında güçsüz olan Eski Doğu toplumları gibi Urartu toplumu da doğa üstü güçlerin yardımı olmaksızın hiçbir sorunlarının çözümlenemeyeceğine inanıyorlardı.Çünkü sel baskınları, depremler, yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, kuraklıklar, kıtlıklar, salgın hastalıklar vb. afetler, onları, ister istemez, böyle bir inanca sevk ediyordu,

Ayrıca, ekonomisinde hayvancılığın ve hayvan beslemeciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu Urartular'da tanrılara verimliliğin artması için, ehlileştirilen hayvan türlerinden kurbanlar ve adaklar sunulmaktadır.Ehlileştirilen hayvan türlerinin bir kısmının tanrılara ve ruhlara adanmasıyla, o hayvan türünden oluşan sürünün bereketinin artacağı umulurdu(23).

İşte böylesine inançlara sahip olan Urartu memleketinin baştanrısı Haldi idi.Bu ülkenin insanları ona inanıyorlardı.Haldi, Güneş tanrıları olan Ardinis ve Teişba ile birleştirildi.Böylece Babil dininde olduğu gibi bir tesliş (Üçleme) teşekkül etti(24). Haldi'nin zevcesi ise Bagmaştu idi.

V - SONUÇ

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Urartu Devleti, her ne kadar MÖ.9.-6.- yüzyıllar arasına rastlayan zaman dilimi içerisinde tarih sahnesinde görülüyorsa da, aslında onların tarihi çok daha eski dönemlere uzanmaktadır.

Gerçekten, Hurrilerle Urartular'ın aynı kökten ve hâttâ aynı boydan gelmiş olmaları, Urartu tarihinin köklerinin nerelere kadar uzandığını açıkça gözler önüne sermektedir.

Şunu da özellikle ifade etmek gerekir ki, gerek Hurriler gerekse onların akrabaları olan Urartular, Anadolu'ya yerleşen ilk Türk kabileleridir. Çünkü, gerek hurriler'in gerekse Urartular'ın kullanmış olduğu dil, Asyenik dillerden biridir ve tıpkı Türkçe gibi Ural Altay dil grubuna girmektedir. Ayrıca, kazılarda elde edilen arkeolojik bulgular da, teknik ve karakter bakımından birbirinin devamı niteliğini taşımaktadır. Dini inanışlar ve gelenekler açısından karşılaştırıldığında bile bu iki kavmin akraba olduğu derhal anlaşılabilir.

Hurriler ve ondan sonra gelen Urartular'ın Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurdukları düzen, hayat tarzı ve birtakım adetler, günümüzde bile, küçük birtakım değişikliklerle mevcudiyetini sürdürmektedir.

Özellikle MÖ.9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde sağlanan Urartu hakimiyeti, komşu ülkelere hem güven vermiş hem de tedirgin etmiştir.

Binlerce yıldan beri Anadolu'ya ele geçirilerek Akdeniz'e inme hayallerini kuran ve özellikle Ege Göçlerinden sonra Ortadoğu'nun yegane süper gücü olan Asur, Urartu'nun varlığından hiçbir za-

man memnun olmamıştır.Çünkü Urartu Krallığı,Asur'un Anadolu'ya egemen olma politikasına,yaşadığı müddetçe engel teşkil etmiştir.

Buna karşılık,Asur'un yıkımlarından çekinen Geç Hitit Şehir devletleri,Urartu'yu her zaman için sığınacak bir liman gibi görmüşler,Asur yerine Urartu Devleti'ne vergi ödemeyi tercih etmişlerdir.

Urartu Devleti,güçlenip genişledikçe insan gücü sıkıntısı ile karşılaşmış,ancak bunun da çaresini,çok geçmeden bulmuştur. Urartu kralları,fethettikleri ülkelerin halklarını esir ederek Urartu ülkesine nakletmişler,bunların bir kısmını tarım ve madencilik sektörlerinde bir kısmını ise baraj,sulama kanalları ve kalelerin inşasında çalıştırmışlardır.

Küçük yaştaki erkek çocuklarını ise,Urartu disiplin ve gelenekleri çerçevesinde yetiştirerek,ordunun asker ihtiyacını karşılamışlardır.

Demek oluyor ki,Osmanlı Devleti'nde gördüğümüz devşirme usulünün proto tipine Urartular'da rastlıyoruz ki,bu,o dönemler için,son derece önemli bir gelişmedir.

Urartular'ın nesillerini çoğaltmak için,komşu ülkelerden esir olarak getirilen kadınlarla evlenme yoluna gittikleri de vesikalardan öğrenilmektedir.

Urartu ekonomisi ise daha ziyade tarım ve hayvancılığa dayanmakta idi.Yapılan barajlar ve sulama kanalları hep tarım sektörüne hizmet veriyordu.Dogu Anadolu topraklarından çıkarılan demir madeni ise,Urartu madencilik sektörünün can damarını teşkil ediyordu.Zira,demir madeni,o dönemlerde altından ve gümüşten çok daha kıymetli idi.

Herşeyden önce silah yapımında tamamıyla bu madenden yarar-

lanılıyordu.İşte başta Asur devleti olmak üzere,düşman memleketlerin,Urartu Ulkesini ele geçirmek istemelerinin asıl amacı,bölgede bulunan demir madeni idi.

Fakat Urartu kralları,bölgenin coğrafi özelliklerini de çok iyi kullanmak suretiyle,Asur krallarının emperyalist emellerine başarıyla karşı koymasını bilmişlerdir.

N O T L A R V E A  I K L A M A L A R

GİRİŞ BÖLÜMÜNE AİT NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1- A-H. Sayce-D-Litt; " The Kingdom of Van (Urartu) " , CAH 111, chp._V111 , Cambridge 1970, S.169.
- 2- E. Memiş, ETT, S.90.
- 3- A.H.Sayce-D-Litt , a.g.m, S,170,
- 4- A. ERZEN, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986 (2.baskı), S.27.
- 5- E.Memiş, ETT , S.91,
- 6- A. H.Sayce - D, Litt, a.g.m., S.171.
- 7- A.g.m, S.172.

1. BÖLÜME AİT NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1- E.Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya 1990, S.8
- 2- E.Memiş, E T T, Konya, 1989, S.4.
- 3- A.Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986(2. Baskı)
S.1
- 4- a.g.e, S.2.
- 5- F.Kınal, E T T, Ankara 1987(2.Basım),S.3.
- 6- A.Erzen, a.g.e, S.3-4.

11. BÖLÜME AİT NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1- A.Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara 1986 (2.baskı)S.7.
- 2- a.g.e., S.9.
- 3- Doğu Anadolu Bölgesinde yaygın olarak karşımıza çıkan tarih öncesi mağara ve kaya üstü resimlerini 4 ana bölgeye ayırarak incelemek gerekir ki, bu bölgeler:
 - 1- Adıyaman-Malatya Bölgesi:
 - 2- Kars Bölgesi:
 - 3- Van Bölgesi:
 - 4- Hakkâri Bölgesidir.
- 4- A.Erzen, a.g.e, S.15-16.
- 5- a.g.e., S.18.
- 6- E.Memiş, ETT . Konya 1989, S.23.
- 7- Bu metin hakkında geniş bilgi için bkz:
E.Memiş, " MÖ.3.Binyılda Anadolu'da Türkler", Türk Dünyası Araştırmaları , Sayı 53, Nisan 1988, S.35-46 .
- 8- E.Memiş, a.g.m., S.36-37.
- 9- İlk bakışta, metnin 13.satırında geçen Armanu memleketi kralının, Ermeni kralı olduğu zannedilebilir.Fakat bu, doğru değildir.Çünkü Ermeniler, Doğu Anadolu Bölgesine MÖ 6.yüzyılın başlarında , yani Urartu devletinin yıkılmasından sonra gelmişlerdir.Zira, Ermeni adına ilk defa MÖ.6.yüzyılda Pers kralı Darius'un kitabelerinde rastlanıyor.
- 10- F.Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, S.79.
- 11- E.Memiş, " MÖ.3.Binyılda Anadolu'da Türkler ", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988, S.37.

- 12- Hititler'in Anadolu'ya nereden geldikleri, kesin olarak bilinmez. Bu konuda yaygın olarak bilinen 3 farklı görüş vardır: Birinci görüşe göre Hititler Anadolu'ya boğazlar üzerinden gelmişlerdir. İkinci görüşü savunanlar, onların Kafkaslar üzerinden geldiklerini kabul ederler. Üçüncü görüş ise onların Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya geldikleri yolundadır.
- 13- A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, S.19.
- 14- a.g.e., S.20.
- 15- Kültepe Çağı hakkında geniş bilgi için bkz:
F. Kinal, EAT, Ankara 1987 (2.baskı), S.59-81, E. Memiş, Konya 1989, S.32-39,
- 16- E. Memiş, a.g.e., S.23.
- 17- Sidney Smith, The Statue of Idrimi. London 1949, S.14 vd:
E. Memiş, a.g.e.S.44.
- 18- F. Kinal, EAT, S.93.
- 19- F. Kinal, "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler", Anma Kitabı, Ankara 1974, S.415.
- 20- A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, S.22.
- 21- E. Memiş, ETT, S.133.
- 22- a.g.e., S.52-53,
- 23- Ege göçleri için bkz: a.g.e.S.68-76.

111. BÖLÜME AİT NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1- M.Taner Tarhan, " Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri= Lapturé Hakkında Yeni Görüşler ", Anadolu Araştırmaları VIII, İstanbul 1982, S,69.
- 2- M. N. Van Loon, Urartion Art: Its Distinctive ve Traits in the Light of New Excavations.Leiden 1966, S.6.
- 3- M.Taner Tarhan, a.g.m., S.70.
- 4- E.Memiş, ETT, Konya, 1989, S.93.
- 5- " Hurri-Mitanni devleti " denilince, idareci zümrenin Mitanili , halkın ise Hurrili olduğu siyasi bir yapı akla gelir ki burada idare edenler Hint-Avrupa, idare edilenler ise Asya kökenli idiler.
- 6- E.Memiş, ETT , S.94.
- 7- Ege Göçleri hakkında geniş bilgi için bkz: E.Memiş, E T T, S. 68-76.
- 8- M.Taner Tarhan, a.g.m., S.72.
- 9- Asur Ticaret kolonileri Devrinde (MÖ.1950-1750) de Asurlu tüccarlar, Anadolu'nun çeşitli yeraltı ve yerüstü zenginliklerini sömürerek Mezopotamya'ya taşımışlardı.
- 10- E.Memiş, E T T , S. 94.
- 11- A.Erzen , Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986 (2.baskı), S.24.
- 12- M.T. Tarhan, a.g.m., S. 72.
- 13- I.Salmanassar'ın sözünü ettiği 8 ülke: " Himme, Vadkin, Bargun, Saiha, Haliba, Buha, Nilipahri ve Zingun " idi.Bu isimler için bkz: D.D.Luckenbill, ARAB, 1, 144

- 14- E-Erzen , a.g.e., S. 24.
- 15- A.Çilingiroğlu, Urartu ve kuzey Suriye, İzmir 1984, S.6.
- 16- E.Memiş, E T T , S, 95 .
- 17- E.Bilgiç, TAD, 1X / 1 , 1959, S.46.
- 18- M.T.Tarhan, a.g.m., S.80
- 19- E.Bilgiç, a.g.m., S.45.
- 20- Adı geçen kitabe, Kalah'ta (Nêmrut) bulunmuş olup, saltanatının 1.-31. yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir.Bkz: D.D.Luckenbill, ARAB, 1, 555 vd.
- 21- M.T.Tarhan, a.g.m., S. 83.
- 22- D.D. Luckenbill, ARAB, 1, 584
- 23- III.Salmanassar'a ait olup, Diyarbakır'ın 20 km. güneyinde, aynı adı taşıyan yerde bulunan " Kurkh Monoliti" nde Kolon 1. satır.24'de: " m A-ra-me KUR U-ra-ar-ta-a /Kolon 11.satır. 48'de : " m A-ra-mu URU U-ra-ar-ta-a-a " şeklinde Urartulu Arame yada Aramu'dan bahsedilmektedir.Bunun için bkz: D.D.Luckenbill, ARAB , 1, 594 vd.
- 24- Nairi Ülkesinin Denizi= Van Gölü (=Tamdu Şa KUR Nairi)
- 25- D.D. Luckenbill. ARAB, 1, 598
- 26- Araştırmacıların büyük çoğunluğu, bu kentin coğrafi mevkii için Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri teklif etmişlerdir.
- 27- D.D.Luckenbill, ARAB 1, 604 vd.
- 28- D.D.Luckenbill, ARAB 1, 660 vd.
- 29- Çünkü, Sardur Burcu'ndaki kitabede 1. Sarduri, Lutipri'nin oğlu olduğunu bildirmektedir.
- 30- A.H.Sayce - D. Litt; a.g.m., S.173

- 31-Veli Sevin, Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doçentlik Tezi). İstanbul 1979, S.16.
- 32-A.Erzen, a.g.e.,S.28.
- 33-E.Memiş, E T T, S.98.
- 34-Rovanduz, bugünkü Irak sınırları içerisinde yer almaktadır.
- 35-Kitabe çift dilde yazılmış olup, bu diller urartuca ve Asurca dır.
- 36-A.H. Sayce-D. Litt, a.g.m, S.174.
- 37-A.Erzen, a.g.e.,S.29.
- 38-E.Memiş, E T T, S.98.
- 39-Aslında Menua'ya ait kitabelerin sayısı 110'u geçmektedir.
- 40-A.H. Sayce-D.Litt; a.g.m,174.
- 41-A.Erzen, a.g.e, S.29.
- 42-E.Memiş, E T T, S.99.
- 43-E.Memiş, E T T, S.90.
- 44-A.H.Sayce-D.Litt, a.g.m, S.174, A.Erzen, a.g.m, S.30
- 45-Aras nehri üzerindeki bugünkü Leninakan şehri.
- 46-E.Memiş, E T T, S.99
- 47-A.Çilingiroğlu, Urartu ve kuzey Suriye. İzmir 1984, S.19.
- 48-İzo/ü (Habib Uşağı) Kitabesi, Malatya Kralı Hilarunda'ya karşı kazanılan zaferi dile getirmektedir. Fırat kıvrımının biraz üstündeki geçit yerinde bulunan kayaya bu kitabe yazılmış ve II.Sarduri bölgeyi ve geçidi kontrol altında tutmak için bir kale inşa ettirmiştir.
- 49-Urartu kralı ile ittifak eden Geç Hitit şehir kralları şunlardır: Arami kralı bit-Agusi,Malatya Kralı Sulumeli, Gurgum(Maraş) Kralı Tarhulara, Que (Kilikya) Kralı Urikki, Kommagene

bugünkü Adıyaman, Gaziantep, bölgesi) kralı Kuştaspi ile Karkamış ve Tyros kralları.

50- E.Memiş, E T T , S.99.

51- A.H. Sayce - D, Litt., a.g.m., S.176.

52- A.Erzen, a.g.e., S.34.

53- A.Çilingiroğlu, a.g.e., S.22.

54- A.H. Sayce - D.Litt, a.g.m., S.177.

55- A.Erzen, a.g.e.S.34.

56- E.Memiş, E T T, S.100.

57- A.Erzen, a.g.e., S.35.

58- E.Memiş, E T T, S.101.

59- A.Çilingiroğlu, a.g.e., S.24.

60- A.H. Sayce-D,Litt, a.g.m. S.178.

61- A.Erzen, a.g.e, S.35.

62- A.H. Sayce- D.Litt, a.g.m. S.179.

63- a.g.m., S.189.

64- E.Memiş, E T T, S.102.

65- A.H.Sayce- D.Litt.,a.g.m., S.181.

66- A.Erzen, a.g.e, S. 36.

67- E.Memiş, E T T , S.103.

68- E.Memiş, İskitlerin Tarihi Konya 1987, S.3

69- Tevrat'ta İskitler'e Aşkenazlar denilir.Asur vesikaları ise onları Aşguzailer olarak isimlendirmektedir.

70- A.Erzen, a.g.e., S.37.

71- A.H.Sayce, D-Litt, a.g.m., S.182

72- E.Memiş, İskitler'in Tarihi, S.27.

- 73- E.Memiş, a.g.e. S.26.
- 74- A.H.Sayce- D-Litt, a.g.m., S.182
- 75- A.Erzen, a.g.e., S.39.
- 76- A.H.Sayce- D-Litt., a.g.m., S.183.
- 77- A.Erzen , a.g.e., S.40.
- 78- T.T.Rice, The Scythians.London 1958, S.45; E.Memiş, a.g.e.,S.27
- 79- E.Memiş, E T T , S.105.

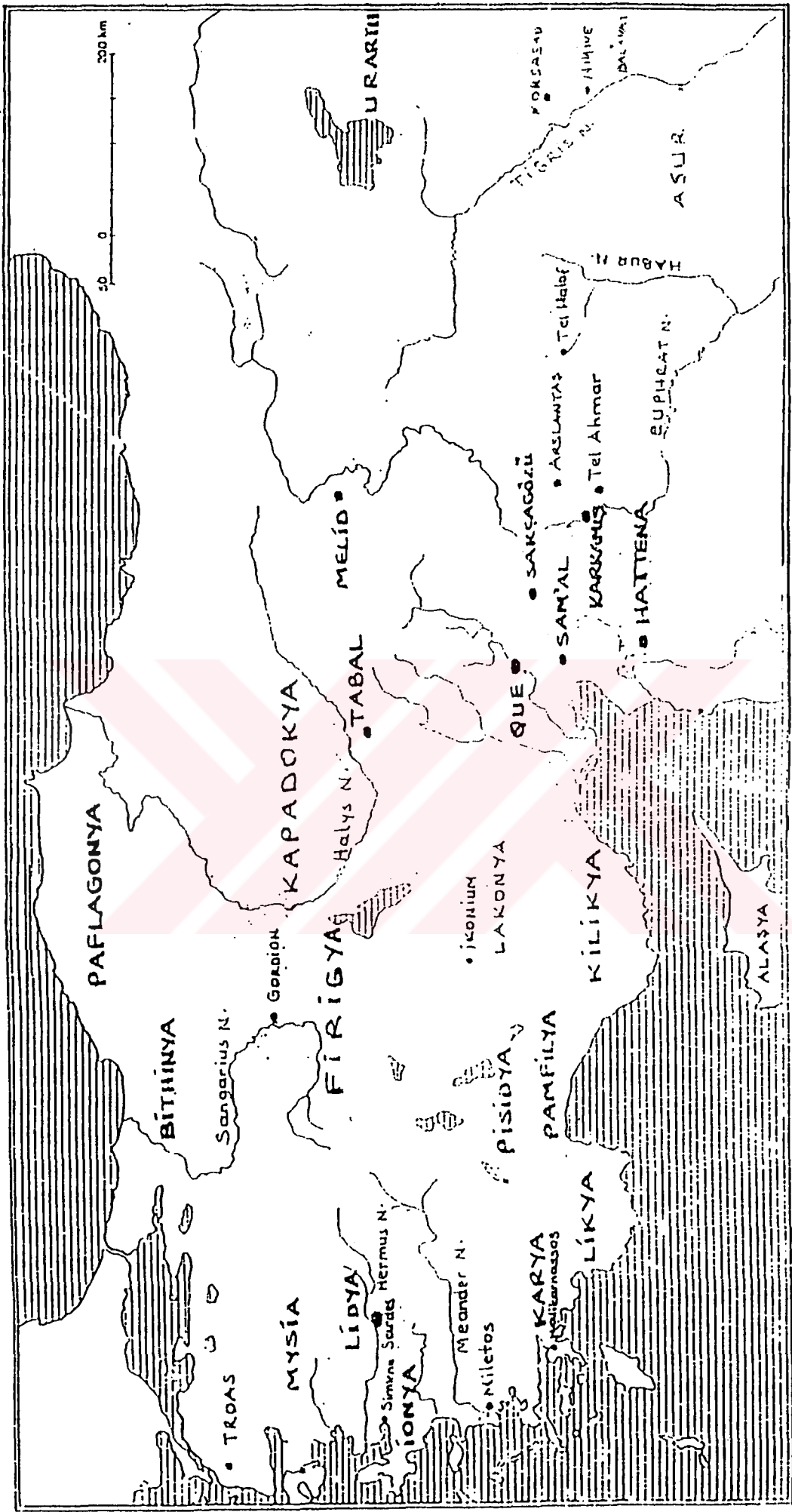
IV. BÖLÜME AİT NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1- Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T.Tarhan, MO.XIII. Yüzyılda Urartu ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul 1978 (Basılmamış Dokümantasyon Tezi).
- 2- Urartu ekonomisinde tarım ve hayvancılığın yanısıra, özellikle göçebe ve yarı-göçebe toplulukların et ihtiyacını, küçümsenemeyecek ölçüde av hayvanları karşılıyordu. Ayrıca bu toplulukların ,hayvan sürülerini vahşi hayvanları karşılıyordu. Ayrıca bu toplulukların, hayvan sürülerini vahşi hayvan saldırılarından korumak için uyguladıkları av yöntemleri, avcılığın önemini hızla artırdı. Böylece çok yaygın bir gelenek halinde gelişen avcılık, Urartu toplumunun dinine yansıdığı gibi, yayla tipi hayvancılığa da eşlik ederek, gittikçe önem kazandı.
- 3- Oktay Belli, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açısından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme ". **Anadolu Araştırmaları IV**, İstanbul 1979, S.46.
- 4- Kazılar sonucunda Ernis gömülerinden ele geçirilen demirden yapılmış savaş ve tarım aletleri, bugün Van Bölge Müzesi'nin deposunda olup, henüz yayınlanmamıştır.
- 5- Oktay Belli, a.g.m., S.48.
- 6- Urartu Kralları, bu açıklığı gidermek amacıyla, çeşitli ülkelere yaptıkları yagma seferlerinde, esir alınan halkı devlet topraklarına yerleştiriyorlardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Altan Çilingiroglu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları" **Anadolu Araştırmaları IX**, İstanbul 1983, S.311-317.
- 7- Orneğin; Urartu krallarından Menua zamanında, "Hate" ülkesinden 1. Argışti zamanında "Hate" ve "Supani" ülkelerinden,

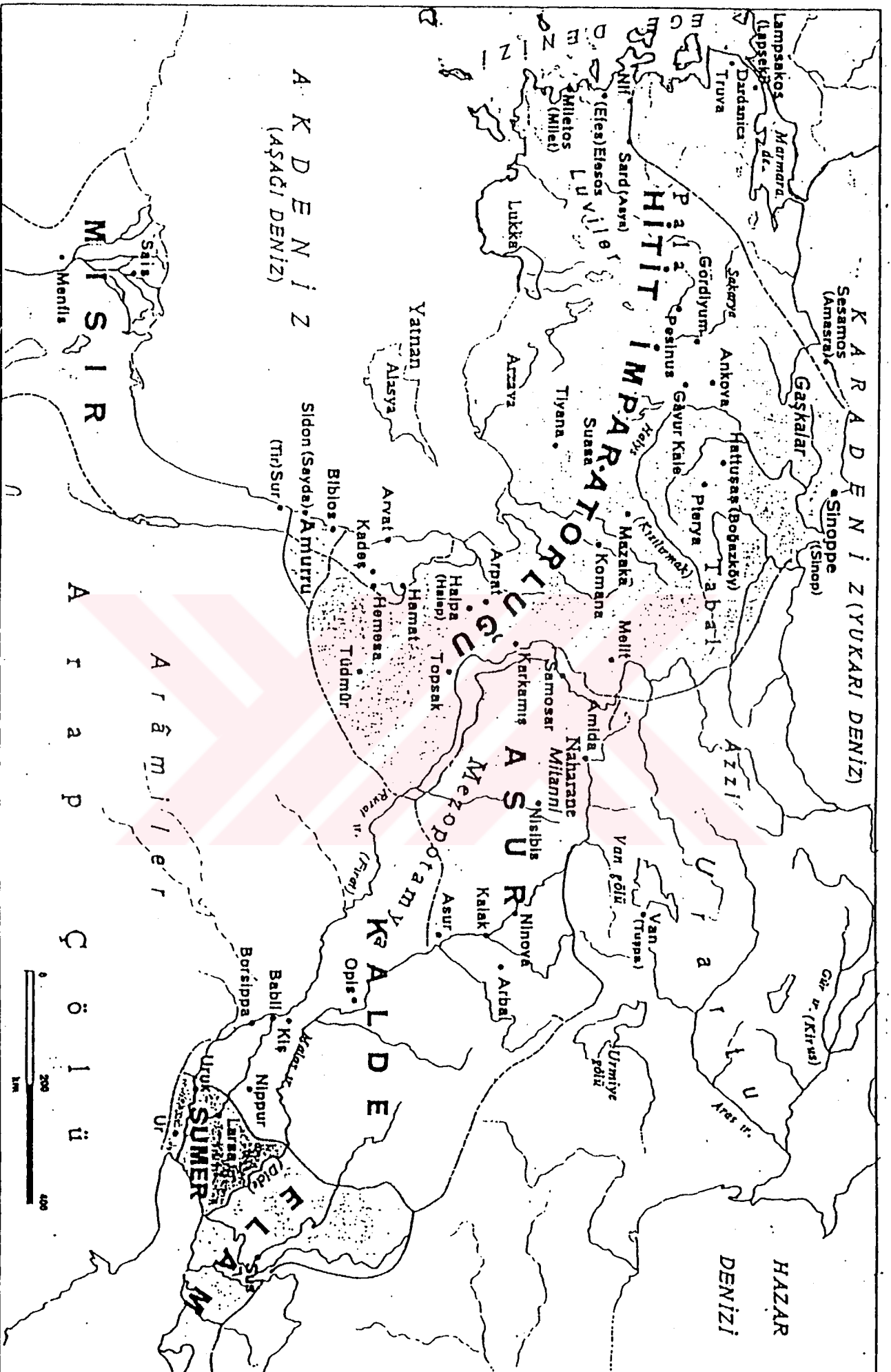
11. Rusa zamanında, "Mannai", "Halitu", "Muški" ve "Hate" ülkelerinden yeni halk topluluklarının ne şekilde getirilerek Urartu topraklarına yerleştirildikleri belirtilmektedir. Bu konuda bkz: A. Çilingiroğlu, a.g.m., S.315-316.
- 8- O.Belli, a.g.m., S.49.
- 9- Urartu krallığı'nda, öteki eski Doğu devletlerinde olduğu gibi, sömürülenler yalnızca köleler değil, hür vatandaşlardan da oluşmaktaydı. Örneğin: Vergiler, askeri hizmet zorunluluğu, inşaat, sulama işleri ve belki de kralî tarım merkezlerinde belirli bir süre çalışma zorunluluğu hür vatandaşların boyunlarındaki en büyük yük olmalıydı. Ancak elimizde yeterli yazılı kaynakların bulunmaması yüzünden, Urartu toplumundaki hür vatandaşların kralî yönetim ve Urartu soylu sınıfı tarafından nasıl sömürüldüklerinin kesin şeklini tasavvur edemiyoruz.
- 10- O.Belli, a.g.m.S.50
- 11- Örneğin Urartu krallarından I.Argišti, Diauehi'ye yaptığı seferde, 41 mana temiz altın, 37 mana gümüş ve10.000 mana bakını haraç olarak ele geçirmiştir.
- 12- O.Belli, a.g.m. S.51.
- 13- M.T.Tarhan, a.g.e., S.43.
- 14- MÖ.7.Yüzyılın sonu veya 6.yüzyılın ilk yıllarında, İskitlerin Karmir-Blur'a saldırıp yıkması sırasında aşağı şehir sakinleri kaleye sığınarak, savunmada bizzat görev almışlardır.
Bkz: R.Rolle, " Urartu und Reiternomaden " Saeculum 28.3.1977, S.313 vd.
- 15- O.Belli, a.g.m., S.53.

- 16- A.Çilingiroğlu, a.g.m., S.311
- 117- A.g.m, S.312,
- 18- Aynı yer.
- 19- Farklı devirlerde Nairi'den, Babil'den, Bit-Adini'den, Ungu'den, Hamat'dan, Damascus'dan ve Judah'dan yapılan nüfus aktarımları bu amaca yönelikti.11.Asurnasipal, Aribus kentini (Hattena kralı Lubarna'nın başkenti) ele geçirince buraya Asurluları yerleştirmişti.Aynı kral Tuşan kentini kurarak buraya da Asurluları yerleştirir:(B.Oded, Mass Deportations and Deportedees in the Neo-Assyrian Empire, 44, Wiesbaden 1979). 111.Salmanassar, Bit-Adini'yi alınca Asurlu halkı buraya getirmiştir.(D.D.Luckenbill, ARAB, 1, 602-603). 11.Sargon, MÖ. 720 yılında Hamat halkının bir bölümünü bu kentten alıp, yerlerine 6300 Asurlu'yu ve diğer ülkelerden getirdiği halkları yerleştirir(ARAB, 11.55,137). Aynı durum MÖ.717'de alınan Karkamış kenti için de geçerlidir(B.Oded, a.g.e, 45).
- 20- Bu örnekler çoğaltılabilir: 11.Sarduri, Baruata'dan 8135 erkek çocuk, Etiuni'den 3500 ve Urme'den 1100 çocuk almıştır.Aynı kitabenin sonunda bir yılda toplam 12.735 erkek çocuk alındığı belirtilir.Aynı kral, Maşatya civarındaki Kihışa'dan 12.610 erkek çocuğu naklettiğini yazar.
- 21- A.Çilingiroğlu, a.g.m.,S.314.
- 22- A.g.m.,S.315.
- 23- O.Belli, a.g.m., S.63.
- 24- A.H.Sayce-D.Litt, " The Kingdom of Van (Urartu)", CAH 111, chp.VIII, Cambridge 1970, S.183.

H A R İ T A L A R

GEÇ HİTİT ŞEHİR DEVLETLERİ DÖNEMİ VE KLASİK ÇAĞDA ANADOLU

MÖ. 2. ve 1. Binde ÖNASYA

BİBLİYOGRAFYA

- Balkan, K., " Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", Anatolia V, 1960, 133 vd.
- Balkan, K., " Urartular'ın Menşei ve Dilleri", Belleten XLVIII, 1985, Sayı 191-192, S.513-516 ,
- Belli, O., "Urartu Sanatının Sosyo-ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", Anadolu Araştırmaları IV, İstanbul 1979, S.45-95.
- Belli, O., " Urartular'da Totemcilik Sorunu" , Anadolu Araştırmaları VII, İstanbul 1981, S.29-41,
- Belli, O., " Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme " Anadolu Araştırmaları VII, İstanbul 1981, 61-73.
- Benedict, W.C., " Hurrians and Urartians " JAOS 8, 1960, S.101 vd.
- Burney, C.A., " Urartian Fortresses and Towns in the Van Region ", AS 7, 1957, 37 vd.
- Burney, C.A., The Peoples of the Hills. London 1971,
- Burney, C.A., From Village to Empire. London 1977.
- Burney, C.A., The Ancient Near East. Oxford 1977.
- Çambel, H., Güney-Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları. İstanbul 1980.
- Çilingiroğlu, A., Urartu and Western Iran : New Light on Cultural Origins and Interrelations. Manchester 1976 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Çilingiroğlu, A., " The Eighth Campaign of Sargon II ", Anadolu

Araştırmaları IV-V, 1976/7, 252 vd.

- Çilingiroğlu, A., " Urartu'da toplu Nüfus Aktarımları "Anadolu Araştırmaları IX, İstanbul 1983, S.311-317.
- Çilingiroğlu, A., Urartu ve Kuzey Suriye, İzmir 1984.
- Erzen , A., Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara 1986 (2.baskı).
- Kinal, F., Eski Mezopotamya Tarihi Ankara 1983.
- Kinal, F., Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1987 (2.baskı).
- Luckenbill, D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia.
New York 1968.
- Mellink, M.3., "Mita Mushki and Phrygians ",Anadolu Araştırmaları III, 1965, 317 vd.
- Memiş, E., İskit'lerin Tarihi. Konya 1987.
- Memiş, E., "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler ", Türk Dünyası Araştırmaları, 53, Nisan 1988,S.35-46.
- Memiş, E., Tarih Metodolojisi. Konya 1989.
- Memiş, E., Eskiçağ Türkiye Tarihi. Konya 1989.
- Memiş, E., Tarihi Coğrafyaya Giriş. Konya 1990.
- Naumann, R., Eski Anadolu Mimarlığı.Çev.Beral Madra.Ankara 1975.
- Oded, B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire. Wiesbaden 1979.
- Olmstead, A.T., History of Assyria.Chicago 1964.
- Ögün, B., Van'da Sulama Tesisleri ve Şamran (Semiramis) Kanalı.
Ankara 1970
- Piotrouskii, B.B., Urartu: The Kingdom of Van and Its Art.
London 1967.
- Rice, T.T., The Scythians.London 1958.

- Sayce, A.H.-D, Litt., " The Kingdom of Van (Urartu) ", CAH 111, chp.VIII, Cambrige 1970.
- Sevin, V., Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi. İstanbul 1979 (Basılmamış Doçentlik Tezi).
- Sevin, V., "Van Kalesinden bir kaya Mezarı ve Urartularda Ölüm Yakma Gelenegi ", Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, S.151 vd.
- Tarhan, M.T., Eskiçağda Kimmerler Problemi.İstanbul 1972 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Tarhan, M.T., MÖ.XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları.İstanbul 1978 (Basılmamış Doçentlik Tezi).
- Tarhan, M.T., " Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu krallardan " Lutipri-Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", Anadolu Araştırmaları VIII, İstanbul 1982, S.69-114.

T. C.
Yükseköğretim Kurumu
Bakım ve Tarama Merkezi